Waagschaalmozaïek

25 artikelen en meditaties van K.H. Miskotte uit *In de Waagschaal,* 1946-1969, niet opgenomen in het *Verzameld Werk*.[1]

Vergeving (1946)	2
Zomer (1946)	2
Verachte schatten (1947)	3
Geestelijke zelfstandigheid (1948)	7
De term schriftgelovigen (1951)	11
Het nieuwe verbond (1953)	15
De kennis van de onbekende (1954)	17
Verrijzenis, verschijning, schoonheid (1954)	19
Eerbied voor het boek (1954)	23
Wetenschap en wijsheid (1954)	27
"Het is volbracht" (1954)	30
Post Christum natum (1954)	33
Mysterie is het al (1955)	37
Lawaai (1957)	39
Wie leeft is superieur (1957)	41
Schelden (1957)	44
Het kerstmannetje (1957)	47
De heilige huisjes (1959)	52
Levensvrijheid en bestaansvorm (1960)	56
De eigen zwakheid en de ganse kracht (1960)	59
Toekomstmuziek (1960)	65
Het beeld Gods (1960)	68
Eerbied en beleefdheid (in het heiligdom) (1961)	71
Het openbaar gebed (1968)	74
De dis des Heren (1969)	76

[1] Verzameld door Willem van der Meiden. Licht geredigeerd en waar gewenst geannoteerd. Toevoegingen tussen [vierkante haken] zijn van de redacteur. Cijfers in [rood] verwijzen naar het inventarisnummer van het betreffende boek in de bibliotheek van Miskotte, uitgegeven in 1994.

VERGEVING[2]

Altijd behoort dit woord 'vergeving' tot de grondakkoorden van de kerkelijke verkondiging. Hoe ook afgesleten door het vele gebruik, het herwint zijn glans. En het wordt in die nieuwe, oude, hernieuwde glans opnieuw verstaan met een ontroering die alle aandoeningen te boven gaat! Verstaan wordt het door degenen die aan zichzelf vertwijfelen. Alleen door hen! En telkens weer: alleen door hen, voor zover zij zó over zichzelf denken. Dan komt die glans! En dat verstaan! En die ontroering!
Mag ik eens proberen heel eenvoudig te zeggen wat vergeving is? U kent de uitdrukking: "je moet jezelf niet weggooien". We gebruiken haar als iemand naar onze mening zich te zeer blootgeeft en zich onnodig of buitensporig vernedert voor zijn naaste. Welnu: wie met Christus in aanraking komt, die kan niet anders, die moet zichzelf weggooien.
En toch – juist dan, juist in dat duizelende teloorgaan uit zichzelf, wordt vergeving verkondigd, wordt openbaar wat Gods vergeving is. Dit: God verwerpt u niet. Hij aanvaardt u, niet nadat ge u hebt bekeerd, niet omdat ge toch een tikje zijt vooruitgegaan. Hij aanvaardt u, zoals gij zijt, uw wezen plus uw vertwijfeling, uw zijn plus uw wég-zijn. En zie, nu komt dat eerste terug: "je moet jezelf niet weggooien!" Eerst is dat in ongebroken natuurlijkheid gezegd, nu wordt het vanuit een verbrijzelde geest gezegd: Als God mij niet weggooit – dat is vergeving! – dan mag ik ook mijzelf niet weggooien. In mijn wanhoop mag ik hopen, in mijn zelfverachting mag ik Gods werk aan mij achten, in mijn vertwijfeling moet ik dánken, daarvoor dat God niet twijfelt, of ik kom terecht. Hoe wonderlijk het mag schijnen, hoe pedant het mag klinken: vanuit de vergeving, in het H. Sacrament getekend en verzegeld[3], mag een mens zichzelf voor kostbaar en God dierbaar houden, en mag hij met de oude psalmist zeggen: "bewaar me als uw oogappel" (Ps. 17).
Voorwaar daaruit spreekt geen gering besef van "eigenwaarde". Het is eigenlijk om daverend te lachen: een mensje, zó'n mensje zou Gods oogappel zijn! En toch, ja dat is de zin van de vergeving! En het is nu ongevaarlijk die zin in te drinken, want we weten wel dat die "eigenwaarde" niet ons eigendom is, maar ons eigen is geworden waar wij Jezus Christus eigen zijn. Hij zegt tot ons, als de duivel ons het hart heet stookt met wilde, eigenmachtige zelfverachting: "gij zijt van Mij, je moet jezelf niet weggooien."

ZOMER[4]
Hij voert mij zachtkens aan zeer stille wateren. Psalm 23: 2B.

Wij weten met een verstandelijke kennis dat Psalm 23 in beelden, aan het herdersleven ontleend, spreekt over het geestelijke leven. Hoe meer de wereld door de mens wordt bezet en de afgrond van zijn willekeur hemzelf ontstelt, hoe stelliger de mens zich weet te verweren tegen de bedreigingen van het lot – des te minder verwondert het ons dat er in dat geestelijke leven een nieuw element, een ongehoord accent inkomt, waardoor we Psalm 23 welhaast letterlijk verstaan, omdat wij het aan den lijve ondervinden hoe de goede Herder ons brengt in dreven en op plekjes die Hij op aarde gelaten heeft ons ten zegen, aan

[2] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 1 (1945-1946), nr. 21.
[3] Tekst *IdW* heeft abusievelijk 'vergezeld'.
[4] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 1 (1945-1946), nr. 41.

de ziel.
Het is de nood van een mechanische tijd die een 'natuurliefde' in ons wekt, anders dan tevoren sommigen van ons bezaten, een toegenegen gang naar de eenvoudigste schoonheid, om er God te vinden. Niet de Schepper zozeer, veeleer de Verlosser. Want het wordt nu met een meer dan verstandelijke kennis gewéten dat deze rand van groen om het stenen labyrint van de steden een oase is waarheen de Hérder ons leiden wil. Het behoort tot de werking van zijn genade dat wij in de stilte komen, waar het leven zacht zich ontvouwt naar de wet van een innerlijke volgzaamheid, die in alle creaturen leeft en die ze alle heerlijk maakt. Niet voor het nut alleen, niet als terrein van ontspanning, niet als veld van schoonheid, niet als gebied van romantische verlustiging werden "de stille wateren" ons gelaten.
God weet wat van de mens is te wachten. Hij ziet dat wij de ontlediging van het leven wellicht dapper willen dragen, maar het niet volbrengen zonder schade te lijden aan de ziel. Géestelijk leven is wellicht nooit, maar zeker tegenwoordig niet zuiver en gezond te houden (ook al zouden we de maat daarvan nog zo bescheiden nemen), zonder de grazige weiden en de zeer stille wateren. Maar híerop komt het aan dat, waar Psalm 23 zijn letterlijke vervulling vinden gaat, wij ook zeer eenvoudig en onmiddellijk, verlost van de beeldspraak en de allegorie, de opperste Herder van onze zielen dankbaar zijn.
De zomer is in het land! Ook wie niet met vakantie gaat kan op een smalle strook van zijn eigen land, zijn tuintje, zijn stadspark, zijn singel, zijn duivenplat het stille leven ontmoeten, om er met alle creaturen in samen te zijn onder de staf van de genade, van een zo hartelijk meelevende, ons het goede gunnende barmhartigheid. "Daarom zijn de gouden stralen u des zomers niet ontzeid, maar gij moet ze God betalen met een gouden dankbaarheid"[5] – ach, de dank is allicht schraal, omdat het hart nog steeds te dor is. Genoeg als wij er echt van genieten en erkennen: dit smaakt naar méér! Het is van onze Bisschop, onze Pastor, onze Herder gekomen.

VERACHTE SCHATTEN[6]

In de tijd dat ik zitting had in het bestuur van een 'Openbare Leeszaal' en mee moest bepalen hoe wij het budget (waarin de gemeentelijke subsidie was opgenomen) voor de aanschaffing van nieuwe boeken zouden besteden, heeft mij bijzonder getroffen welk een begrensd begrip het 'nieuwe' is geworden in de tegenwoordige tijd. Dat er geen goede Dante-vertaling aanwezig was – daarover wond men zich minder op dan over het ontstellende tekort dat de laatste roman van Jeanne Reyneke van Stuwe[7] nog niet kon worden aangeboden. Het was tegenover de belastingbetalende bevolking niet te verantwoorden een Dante te kopen, maar nog veel minder dat mevrouw Kloos' nieuwste product *niet* zou worden aangekocht. Men durfde niet te zeggen dat Dante "verouderd" was, maar niemand zou tegenspreken dat hij "een oude knaap" is, en zo beweerde men niet dat meer gemelde roman een kunstwerk zou zijn of anderszins van gewicht, maar niemand

[5] Uit het gedicht 'Binst het stille van den nacht' van Guido Gezelle in de bundel *Vlaamsche Dichtoefeningen* (1858). Te vinden in *Guido Gezelle's dichtwerken*, deel 1. Amsterdam: Veen [3]1949, 141.
[6] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 3 (1947-1948), nr. 9.
[7] Echtgenote van Willem Kloos en populaire auteur van een groot aantal romans.

zou immers tegenspreken dat dit “nieuw” was, dat is: verleden jaar om deze tijd nog niet verschenen en nu alom verkrijgbaar. We waren er toch om het volk te dienen, welnu, het volk was van die oude knapen niet gediend, hetgeen licht te bewijzen viel uit de statistiek: hoe vaak was deze of die oude heer ‘uit’, driemaal per jaar, tegenover Reyneke 50 maal. U ziet, we verkeerden daar onder de tirannie van Jan Publiek, en tot bondgenoot van Jan Publiek leende zich de intelligentsia ter plaatse, die ook, eerlijk gezegd, maar van horen zéggen wist dat Dante een groot dichter moest heten. Een type uitgever en een type boekhandelaren, met hun angst en hun jacht, hun belangen en hun methoden om risico’s te mijden of de genomen risico’s te dekken door bestsellers van een lege of gore soort, deden het hunne om de normloze intelligentsia nog meer murw en weerloos te maken. Zo ontstond op de plaats waar het goéde ‘oude’ boek moest staan een vacuüm, dat naar zijn aard de vertegenwoordigers van de ‘vier zuilen’, waarop de Nederlandse volksgemeenschap heette te rusten, aantrok en aanmoedigde om hun oude onsterfelijke knapen aan de vergadering op te dringen met dreigende gezichten, waarop te lezen stond dat, bij afwijzing, een bepaalde volksgroep zich met reden gegriefd zou tonen. Moest bijvoorbeeld Kuypers *Gemene Gratie* niet onder het volk komen? En Van Ginnekens 20 redevoeringen over het katholicisme? En de werken van mejuffrouw Johanna Naber? En de ingebonden jaargangen van *De Notenkraker*? Misschien! Maar daarbij werd de statistiek niet geraadpleegd, want – nietwaar? – al was er maar één ziel die mocht getroffen, geboeid, verlicht en getrokken worden… Denk niet dat alleen Dante “oud” was, ook Goethe’s *Wahlverwandtschaften*, ook Potgieters *Florence*, ook Van Looy’s *Feesten*, en Van Schendels *Waterman* (reeds twee jaar geleden verschenen!). En bedenk wel dat over het algemeen het oordeel en de praktijk van onze goede stadsbibliotheek (overdrijvingen daargelaten) een vrij nauwkeurig beeld geeft van wat, in ontstellender mate, als de cerebrale barbarij van onze op dit punt zeer primair-reagerende goede burgerij aan de dag treedt. Niemand beelde zich in dat deze verdwazing onder de roede van het ‘nieuwe’, deze continue ondankbaarheid voor het klassieke deze toenemende vergeetachtigheid ten aanzien van het schone van kort geleden, zou zijn te genezen door volkspedagogische maatregelen van welke aard ook, of het moest de verordening zijn dat vijf jaar lang geen nieuw boek meer zou mogen verschijnen. De wal keert het schip, zou men menen, en inderdaad, er schijnt een crisis in de boekhandel op komst, de oude voorraden van nieuwe uitgaven puilen uit de kasten, de zolders kraken en de waarden dalen. Wat wil men beginnen: nog één nieuwe Koestler en *Het lied van Bernadette* is bijna oud geworden en de verdwijning nabij, nog één nieuwe belevenis-in-de-cel van H. en Bert Voetens oorlogsboek *Doortocht* is alweer vergeten. Ook nu zal, in de algemene verdoving, terwijl de peilschaal van de waarden diep in de mist hangt, de zakelijke, zedelijke mens (die, behalve de prediking van Gods Woord, niets zo nodig heeft als een voortdurend contact met grote kunst) zich terugwenden tot de leidinggevende werken van partijgenoten en gelijkgezinden. Dan zit weer ieder in zijn eigen clubleeszaal zich te verkneuteren in wat niemand anders leest dan de lui van de club.

Nog eens, er is, met behoud van het vrije initiatief op dit gebied, niet veel aan te doen. Het Sint-Nicolaasfeest biedt een zeldzame gelegenheid om verrassingen te vinden, souvenirs, ongekende aankledingen. Misschien hoort daarbij ook het nieuw kaften van oude boeken uit de jongste tijd.

We kunnen alleen enkelingen bereiken en apart nemen, in een onderonsje, om met elkaar een paar namen, een paar titels ons in de herinnering te roepen. Het is misschien goed dat we ons beperken tot de Nederlandse literatuur! Dan zouden we, om met de lichte muze te beginnen, de zuivere, speelse fonkeling van Couperus' geest elkaar weer te binnen brengen, de reisschetsen en de wereldse meditaties van *Korte arabesken* (1911), *Uit blanke steden onder blauwe lucht* (1912), *Nippon* (1925): geen Nederlandse schrijver heeft ooit Couperus in dit genre overtroffen. Ik denk aan de zeer bijzonder menging van weemoed en ironie in de prachtige prozaschetsen van Nescio (pseudoniem van J.H.F. Grönloh): *De uitvreter* (1911), *Titaantjes* (1915), *Dichtertje* (1918), eerst verscholen, toen gebundeld en opeens beroemd, toen vergeten, nu in een nieuwe uitgave, die om meer belangstelling vraagt. Ik denk aan de uiterst voorzichtige, heerlijke prozastukken van Albert Kuyle, *De Bries* – ik hoop dat velen zich [die] nog herinneren – maar nu komen we onmiddellijk in hogere regionen (ofschoon het de schijn heeft dat het doods en schamel wordt): de jongere werken van de onvolprezen Willem Elsschot (Alfons de Ridder), uit Antwerpen. Heeft ooit een mens zijn overgevoelige wezen, zijn grenzeloze schroom onder zulk een dikke laag van onverzoenlijk cynisme verborgen als de schepper van de groteske helden in *Kaas* en *Tsjip*? Hoewel ik niet genoeg belezen ben om het [te] beweren weet ik me genoeg thuis in de Europese literatuur om de vraag te wagen: is in énige Europese taal de stille verschrikking en de zoete geur van de *tragique quotidien* vastgehouden zoals hier in dit nuchtere en geheimzinnige vertellen, is ooit de burgerlijkheid zo als nietigheid onthuld en zo als het wezenlijk menselijke ontdekt en gerechtvaardigd – bij Tsjechow misschien? Bij Ljeskow hier en daar? Bij Katherine Mansfield? Ik geloof het niet! *Lijmen* en *Het Been* zijn opnieuw uitgegeven, maar haast u, niet omdat het zo snel zal uitverkocht zijn, maar omdat het opeens 'een oude knaap' kan worden, waarvoor uw boekhandelaar geen belangstelling meer heeft. Mogelijk is wat wij tot nog toe noemden, al is het door en door eenvoudig, toch meer voor fijnproevers bestemd te achten. Welnu, dan kom ik tot de pracht van Streuvels. Zijn novelle *De Oogst* (zeer oud!, een jeugdwerk) moet iedere Nederlander kennen. Dat is natuurlijk een stuk tirannie van mij, dat voortkomt uit mijn persoonlijke ervaring: dit was het eerste boek dat de onrustige gymnasiast stil maakte voor dagen, omdat de inwijding tot de kunst precies daar ("'k zat bij een boom te lezen de zonne kwam gerezen, gelijk een kole vier") en daaromtrent begonnen is. Het is niet in te denken, veel min te besommen, wat zij missen die levenslang, als zij lezen, een boek lezen om het verhaal, of om de overtuigingen daarin voorgedragen, en nooit als muziek, muziek van de *logos*, openbaring niet van de goddelijke, maar van de menselijke natuur! Het is niet duidelijk te maken wat hun ontgaat aan wie de eenheid van 'vorm' en 'inhoud' ontgaat. Nu goed! *De Oogst* van Streuvels, onvergetelijk sober epos van de jonge "pikker" (maaier, seizoenarbeider), die op 't hoogste van zijn liefde-ontwaken ómkomt door een zonneslag en dood ligt in de gloed van de volle zomer, van het laaiende leven – en welke tovermacht weet onze geest met zulk een lot te verzoenen, voor een avond, voor een uur? We zullen toch dat andere, late hoogtepunt uit Streuvels arbeid niet vergeten: de novelle *Het leven en dood in den ast* (opgenomen in *Werkmensen*). Knut Hamsun moge groter creatief vermogen hebben in de uitbeelding van mensen, groter evocatieve kracht in zijn dialoog, heeft hij in zijn pen ooit de verbinding van het grove leven en de platte dood met het vlak daaromheen wazende uiterste geheim zó voelbaar gemaakt? Zijn er nog jonge

vrouwen die *Prutske*[8] kennen, dat boek vol eerbied voor de ontplooiing van een kinderziel, een klein, volledig meisjeshart? Wanneer een lezer schuw is voor de naam van Streuvels, laat hij dan, als hij geen andere logica heeft, zijn werk mijden. Wie een verfijnder redebeleid volgt, zal een door velen verwaarloosde schat vinden. Nu durf ik in dit blad zeker geen lans te breken voor het genie van de levensgulzige en -gekwelde, sensuele en heilbegerige dichter Karel van de Woestijne (trouwens, de lyrische poëzie laten wij geheel terzijde voor ditmaal), maar zijn novelle *De boer, die sterft*, die is, op mijn woord, 'onsterfelijk'! Maar weet u wat mij het meest bedroeft en verwondert: dat Van Looy niet veel meer gelezen wordt. Ik geef toe: er is iets te veel van, zij het soms tot visionaire kracht opgedreven, impressionistische schilderkunstigheid, ook bijvoorbeeld in het heerlijke stuk: 'De nachtcactus' (uit *Proza*), maar wie er daarom aan voorbijgaat, zou die wel bijvoorbeeld Slauerhoffs *Het leven op aarde lezen*? Is het niet zo dat wie Slauerhoff leest ook Van Looy weer zal zoeken? Het grootste van Van Looy (naast het door Rabelais en Cervantes geïnspireerde duistergloeiende boek *De wonderlijke avonturen van Zebedeus*, 3 delen 1910vv.) blijft *Feesten* (1902). O, ik weet, het is klassiek verklaard door alle literatuurgeschiedenissen, maar wie léést het nog, na de paar fragmenten die uit de bloemlezing op het lyceum werden gelezen, wie héέft het onder zijn kostbaarste bezittingen? Wie beweert dat dit voluit Holland is heeft gelijk: versta de grootsheid van deze innigheid, de zo stoer bedwongen ontroering om de kleine mensen, die de grootheid van hun leven weinig beseffen en er dan, in een gegeven uur, rakelings langs scheren, dan wordt er een dankbaarheid beleefd die, hoewel gedrenkt met weemoed, diepere schouwing bevat dan de meer-belovende extase bereiken zou. Nu we verlanglijstjes mogen maken, zeg ik u nog een paar kostbaarheden: Augusta de Wit, *Gods Goochelaartjes*, Aart van der Leeuw *Kinderland* en *De kleine Rudolf*, Van Moerkerkens geheel miskende cyclus *De gedachte der tijden*, vooral de eerste twee delen: *Het nieuwe Jeruzalem* en *De verwildering*, Carry van Bruggens tedere en diepzinnige schetsen van kinderleven: *Het huisje aan de sloot* (1921), Margo Scharten-Antink *In den vrijen Amerikaan*, Vestdijks eerste roman *Terug tot Ina Damman* (1934), Bordewijks eersteling *Knorrende Beesten* (1933).[9] Vergeet ook niet het genegeerde meesterstuk van de ironie van Herman Teirlinck: *Meneer Serjanszoon, Orator didacticus*, en laat het jeugdwerk van Gerard Walschap, de trilogie (*Adelaïde*, *Eric*, *Carla*) gelden voor wat het is: tóch groot!

Zullen we ook nog eens grijpen naar 'christelijke' kunst? Wij – laat ik maar zeggen: wij – hebben enige grote lyrische talenten: Gossaert, De Mérode, Houwink, Heeroma, Hein de Bruin – maar in de roman, het epos van de moderne mens, is niets bereikt dat werkelijk groot mag heten.

Wat overigens het proza betreft komen, merkwaardig genoeg, naast de essaykunst, de taal van sommige 'religieuze', meditatieve stukken in aanmerking. Ik denk aan De Hartogs *Leven van Jezus*, aan A.J.Th. Jonkers overdenkingen over de 84ste psalm *Op weg naar het vaderhuis*, aan Noordmans' bundel *Zondaar en bedelaar*. Vraagt men naar werken van theologisch gehalte die bovendien goed geschreven zijn, dan zou ik willen wijzen op de *Studies en Voordrachten* van G.J.A. Jonker, op Noordmans' *Geestelijke perspectieven* – maar ook op de

[8] Boek van Stijn Streuvels over zijn dochter Prutske (1922).

[9] Zeker niet de eersteling van F. Bordewijk. *Blokken* is twee jaar ouder en nog eerder verschenen drie bundels *Fantastische vertellingen*.

bundels meditaties van Abraham Kuyper en op de geheel-vergeten, in hun soort geweldige preken van Bart de Ligt: *Christen-Revolutionnair*. Zoals u ziet is deze etalage zeer weinig principieel, niet alleen omdat De Ligt naast Kuyper ligt, maar vooral omdat de onversneden kunst van de 'wereld' in den brede is opengesteld. Men kan het ook anders doen, maar als iemand vraagt wat dit alles wil In een 'kerkelijk' blad, dan heb ik daarop maar één antwoord: omdat ons kerkvolk afgesneden wordt van de werkelijkheid en gespeend schijnt van een dieper, humaan begrip van de evennaaste! Een onnozelheid die niemand 'heilig' kan noemen maakt zich breed, een verschrompeld gevoelsleven, dat niemand geheel zal willen verklaren uit de beginselvastheid van de kopstukken (in tweeërlei betekenis), een bekrompenheid die ondanks de wereldgelijkvormigheid (die er best mee gepaard kan gaan) ten hemel schreit vanwege het verwrongen tafereel: een gemeente van Christus, die in zichzelf terug-gekrompen. schuw voor het ijzig 'realisme', voortstrompelt van de middelmatigheid naar de *bêtise* vice versa. Dit behoefde zo niet te zijn, de Franse en de Zwitserse gereformeerden zijn heel anders. Dit smart niet een enkeling, een zonderling, maar vele ontvankelijken en oprechten, jongeren vooral, in de eigen kring, die gans onnodig eenzaam worden gemaakt, dit verontrust niet slechts een culturele outsider, dit zal een aanvechting zijn voor menige jonge predikant, die zwijgen moét of, in arren moede, er het zwijgen toe doet, om voor levenslang te berusten in de gestandaardiseerde áfkeer van de werkelijkheid en het gecanoniseerde onvermogen van de verbeeldingskracht bij zijn gemeentenaren, van hoog tot laag. Of dit altijd zo blijven moet dat men zich wel haast a priori geneert wanneer iets als christelijk wordt aangediend? Of deze uitingen ten eeuwigen dage zo vlak moeten zijn als de beelden en de bidprentjes in de huizen van onze roomse landgenoten? Of deze karikatuur van de ware eenvoud ongestoord zal voorttelen van geslacht tot geslacht? Ja, het komt mij waarschijnlijk voor, en het blijft een jammerlijk figuur, omdat het hier waarlijk niet slechts gaat om een beetje meer 'cultuur', omdat deze achterlijkheid een indicatie is voor een diep gebrek binnen in de, mede door ons gevormde, volksziel. Zolang wij slingeren van het 'piëtisme' naar het 'activisme' en de heerlijkheid van het leven niet speuren dan waar het ons, naar de maat van ons futiele wensen en ons kleinbedrijf, goéd gaat, zolang zal er geen verandering komen. Ook het 'derde réveil'[10] (al mogen we daarvoor diep dankbaar zijn) heeft het kerkvolk niet beroerd, heeft ook het gros van de predikanten niet doen ontwaken: waarom niet? Ik meen omdat ook dit euvel alleen kan worden aangetast door een betere, meer bijbelse, radicaal-gebonden en katholiek-vrije theologie.

Deze peroratie konden we niet inslikken, voor een enkele zal het wellicht een surprise zijn niet geheel buiten de stijl van wat de goede Sint achter de hand heeft, om oudere kinderen te laten gevoelen dat zij toch niet vergeten zijn.

GEESTELIJKE ZELFSTANDIGHEID[11]

Over de toekomst van de massa en het massale leven

De massamens in ons

[10] Literaire en culturele beweging van jonge protestants-christelijke dichters, genoemd naar een poëziebloemlezing van dichter en taalkundige Klaas Heeroma (*nom de plume*: Muus Jacobse) uit 1934.

[11] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 3 (1947-1948), nr. 42.

Het gaat ons niet meer zo vlot af, in het gewemel van de mensen, in hun oplopen en bewegingen, acties en stakingen, in de uitbarstingen van hun woede en de domheidsmacht van hun indolentie fijntjes te onderscheiden tussen volk en menigte, tussen menigte en massa. Onze schroom komt allicht minder uit wetenschappelijke verlegenheid voort, eerder uit een besef dat de *massamens* in ons zelf leeft als onverdelgbaar substraat, en hoezeer dit van jaar tot jaar wast in macht. Want alle onderscheidingen boven bedoeld brengen het menselijke verstand nog in rekening als een factor gunstig voor de vorming van zelfstandige personen, terwijl het in feite duidelijk werd dat de massa door meer verstandelijke kennis niet menselijker wordt, de enkeling daarentegen door een concentratie op zijn intellectuele vermogens zijn verweer tegen wat 'men' denkt en wil juist dreigt te verliezen.
De 'heer der schepping', zwakker dan de wilde dieren, langzamer dan het hert, zonder de valkenblik in de verte, zonder de chemische uitrusting van de gifslang, arm aan instinct vergeleken met de trekvogel, de hond, de kikvors, heeft alleen in het verstand een *zelfhandhavingstechniek* gevonden die opweegt tegen de gebreken van zijn bewapening in de wereldstrijd om het bestaan. De 'primitieve' mens nu schijnt ons menselijker dan de moderne, in zover hij nog onmiddellijker leeft uit de totaalervaring van de samenhang van de wereld. Hoe weinig exact zijn voorstellingen mogen zijn, hij leeft met zijn ziel, hij leeft in gesprek met het geheimenis van de dingen. De veramerikaniseerde blanke weet in extreme gevallen alleen van objectieve verbanden, die, anoniem, hem als anonymus hebben ingeschakeld. Juist het verstand, het onpersoonlijkste van onze vermogens, juist het verstand, dat met een tirannieke neiging behept is de kwaliteiten te loochenen en te herleiden tot kwantiteiten, maakt op den duur de mensenmaatschappij tot de bewuste pendant van de termietenheuvel en de bijenstaat.
Wij wijzen naar Amerika, wij denken aan het Sovjetleven, wij schelden op de massa en haar reactie op de reclame, wij maken grappen over het automatisme waarmee de harlekijn van de publieke opinie elke gewenste gymnastiek uithaalt, wij winden ons op over het uitblijven van een redelijke verontwaardiging op de vuilspuiterij uit deze of gene kraan van de collectieve intelligentie, wij verweren ons duchtig tegen de ontmenselijking van de samenleving en vergeten lang wie wij zelf zijn en hoe wij vergroeien, tot het ons met ontzetting slaat: de verwording van ons binnenste, de verharding van ons hart, de doem van de verkommering die op ons hele bestaan ligt. Ons verstand dreigt ons instinct te worden, zo ge wilt 'gesublimeerd' instinct. Wij kunnen daarbij niet dan voorlopig van desintegratie spreken. Dit oordeel geldt alleen wanneer wij onze toestand meten aan een culturele eenheid waarin de ganse mens met al zijn vermogens harmonisch betrokken was.

Surrogaat wordt essence

Veeleer zijn wij op weg naar een re-integratie door vereffening, door hypostasering van het massale instinct-verstand. Wij zullen, helaas, tot vrede komen, tot de steriele vrede van het communale apparaat van de algemene voorziening in de algemene behoeften. Wij zullen, staat te vrezen, weer harmonische mensen worden door uitschakeling van de angsten die in de historie het rustige verloop van de innerlijke functies zo vaak stoorden. Wij zullen gezond worden op een wijze die enkele epigonen van het christendom en van de Europese beschaving nog als een schrikbeeld ontstelt, doch het zal geen eeuw duren aleer ook zij tot inkeer zijn gekomen en zich gevoegd hebben in de ongehoorde zakelijke gemoedelijkheid

van het insectisme, van de *brave, new world*.[12]
Dan zal ook wat Ortega y Gasset in *De opstand der horden*[13] als een van de kenmerken van de moderne massamens stelt: de aangeboren ondankbaarheid tegenover de pioniers en padvinders die hem het leven makkelijk hebben gemaakt, wellicht overgaan in een kille, verlate erkentelijkheid. Voor de verwerkelijking van mogelijkheden, die weliswaar niet onbegrensd zullen blijken te zijn, maar die, tot de grens van het mogelijke doorgevoerd, nog enige reden geven tot een tevreden terugblik. Dan zal in die gesloten wereld een *nieuwe naïviteit* opstaan, die, in plaats van een uiterste van brutaliteit, bijna een variant van de oude vroomheid zal schijnen, die alles uit Gods hand aanvaardde en het leven zoals het viel beaamde als goed en ontsproten aan een wijs beleid. Het surrogaat zal voor de essence zelf van het wonder van het leven worden gehouden, de algemene imitatie zal verschijnen als het oer-oorspronkelijke gemeenschappelijke wezen. Voorbeelden, voorbeeldelijk geleefde levens zullen niet meer nodig zijn, én indien, door een onverwachte sprongvariatie, zich een elite zou gaan vormen, zal zij werktuigelijk als ballast worden uitgeworpen. Hoe minder eigen lijn, des te machtiger 'boven' (onder-) persoonlijke leuzen. Een grote mate van harmonie kan gepaard gaan met de uitholling van het hart, de prijs die betaald werd voor de eenheid, zal eerlang niemand meer bewust worden. Alle goden werden doden, doch van de doden bereikt niemand de staat van de godheid, tenzij men de verheffing van het dode hart als zulk een vergoddelijking wil aanmerken. Bovenmenselijke macht heeft het verstand, dat eerst recht vitaal schijnt geworden naarmate het zich tussen de andere vermogens van de ziel onderscheidt als god, die in de vergadering van de goden zich opricht (vgl. Ps. 82), om monarchisch de geleide massamens te *verzoenen* met het lot en te *heiligen* tot de arbeid voor de afgraving van de cultuurlagen en de ontginning van de elementaire natuur.

De vrijheid van de bijenstaat
Er zijn er die zich nauwelijks kunnen indenken dat binnen enkele decennia de Europese volkeren, zelfs zij, de gebondenheid zullen gaan beleven als de *ware vrijheid*, het schijnt velen onvoorstelbaar dat alle emotionele woorden als orde, vrijheid, gerechtigheid, redelijkheid, zedelijkheid, moed, trouw, offer, doel, een lading kunnen krijgen die ongeveer tegengesteld is met hetgeen wij eronder verstaan hebben en niettemin zoal niet dezelfde dan toch even krachtige gevoelens zullen wekken. Het beleven van de termietenhoop of de bijenstaat als ruimte van de vrijheid zullen we ons misschien enigszins kunnen opklaren door te denken aan de bevrijding die wij ondergaan bij de numineuze overmacht van een natuurgebeuren, bij een stille stijging of een bijkans even stil aankomende catastrofe. Ook kunnen we ons voorstellen dat dit ganse proces een aanknopingspunt zal vinden in het "collectieve onbewuste" (Jung), dat onder al ons westerse christelijke individualisme dóór zich heeft gehandhaafd. Intussen zal dit vergezicht, waarvan het eerste aanschouwen reeds tot de apocalyps schijnt te behoren, zich niet als realiteit op ons storten zonder onze wil. De vraag is: waar halen wij de stand van de enkeling, waar ontbinden wij de *revolutionaire actie van de zelfstandige consciëntie*? Waar ligt de mogelijkheid zich op een innerlijk front terug te trekken zonder ons moedwillig aan het lijden van de tijd en de solidariteit met de andere

[12] Titel van de dystopische roman van Aldous Huxley (1932).
[13] Nederlandse titel (1933) van de studie *La rebelión de las masas* (1930).

massamensen te onttrekken? De wijze waarop doorgaans de meerderheid van de intellectuelen antwoordt op het appel dat door de moderne civilisatie in krant, film en radio op hen wordt gedaan, verschilt in menig opzicht weinig van die van de massa. Andere geestelijke machten, bijvoorbeeld de existentiefilosofie, leiden ons met een *ogenschijnlijk juiste therapie* weg van ons tactische ik. De mens ziet zich niet meer geïsoleerd, hij is afhankelijk, hij voelt zich van meet af op anderen gericht, hij wordt 'deemoediger', maar ook in zijn latente lafheid geraffineerder gerechtvaardigd. Wel wordt hij ook tot de eenzaamheid geroepen, tot het risico gedreven en in een onduldbare verantwoordelijkheid gebannen. Maar uit welke bronnen zal hij de kracht opbrengen zo nodig eenzaam te zijn, als hij het in het massale voorzieningsapparaat zo goed kan hebben? Waarom zal hij trachten zich een eigen overtuiging te vormen, als hij weet dat hij de complicaties toch niet overziet en strikt genomen zonder kennis van zaken oordeelt? Waarom zal hij een risico van ondergang of zelfvernietiging nemen in het verzet tegen het collectivum, als hij geen algemeen-verstaanbare rekenschap geven kan van de omwenteling die hij voorstaat? En waarom zal hij de redelijk-zedelijke maat van de aansprakelijkheid laten opvoeren tot een totaal van verantwoordelijkheid, alsof hij, schepsel zijnde, juist uitgerekend in de daad als een vrije schepper zou handelen, zonder determinatie, dragend de schuld van een god, de last torsend van een metafysische misstap?

Charisma van de Geest

De geestelijke zelfstandigheid, waarvan elk minimum ons heilzaam schijnt – ook in de minder verkwikkelijke of op de duur onvruchtbare vormen als van de *einspänner*[14], de dilettant in het particuliere [leven], als van de sekte en de falanx in het maatschappelijke leven – kan zeker niet meer gezocht worden in de toescherping van het verstand. Zij vindt haar wortel steeds minder in de diepte van uitzonderlijke ervaringen en bevindingen, zij ontstelt telkens weer van haar eerste schreden en haar nieuwe, lang verzwegen stem, omdat zij zichzelf ontmoet als een figuur die met achterdocht bejegend moet worden: als egoïst, egotist, individualist, romanticus, ivoren-torenbewoner, piëtist, enzovoort.
De geestelijke zelfstandigheid wordt al meer openbaar als een charisma van de Heilige Geest. Wij zijn zeer reëel met het leven van de massa verweven, wij zijn sociologisch bepaald, wij verkeren naar alle kanten ook in geestelijke afhankelijkheid. In onze wijsgerige bezinning is wel enig oponthoud tegen het ondergaan in de termietenhoop en de bijenstaat, de stoottroep aan de lopende band losgelaten of het mechanisme van de bezwerende gebaren in dienst van het "diesseitige eeuwige leven" (Kirillov)[15] – maar we breken daar niet uit met onze transcendente gerichtheid, onze geestelijke oefeningen, onze theologische klaarheid of ascetische moed, al kan het de Heilige Geest behagen het een en ander daarvan aan te wenden in zijn werk.

De gemeente als thuis

Géestelijke zelfstandigheid zal echter nooit gevonden worden, in het heden minder dan ooit, buiten de *gemeente*. Zelfs het gebed, die oerdaad van de vrijheid, die moederschoot van alle

[14] Letterlijk: wagen met één ingespannen paard. Overdrachtelijk weer te geven met: éénzaat, zonderling, *Einzelgänger*. Poëtischer: eigenheimer.
[15] Romanfiguur uit *Boze Geesten* van Dostojevski (1872). *IdW* spelt Kinllof.

vrijmoedigheid en volmacht, kan niet beoefend en vervuld worden, nu minder nog dan vroeger, zonder deelname aan het *liturgische gebed* van de kerk.[16] Een onmiddellijke ontmoeting met de werkelijkheid, een meer nuchtere geestdrift, een redelijker verontwaardiging, een rijkere menselijkheid, een zuiverder-geschakeerd gevoelsleven – we zullen het nu meer dan ooit als een roof willen grijpen en tevergeefs. Wanneer we onszelf uit het proces van de verstandshysterie en uit de dwangpositie van de algemene levensontlediging willen losscheuren met de middelen van de Stoa of van Benedictus, van Spener of van Van Lodenstein, van Proust of van Lavelle, door wijsgerige, ascetische, beschouwelijke, ethische extra-prestaties, door het mysterie van de herinnering werkzaam te maken, door liever de rijkdom van de kennis opnieuw uit te stallen dan de grenzen en de afgronden aan te wijzen, zullen we beschaamd worden. De tijden zijn veranderd, zij gedogen niet meer de isolementen waaraan vroeger geestelijke energie ontsprongen is. Nu dringt zich veel meer de onmogelijkheid aan ons op intellectueel en spiritueel *geistiges* en *geistlicher* leven breukloos te verbinden. In laatste instantie zal ons verweer *vleselijk* blijken, in de zin van de Bijbel, waar "vlees" de gehele mens beduidt met al zijn geestelijke capaciteiten incluis! Wij worden bijna geheel met de massa samengesmolten, wij willen met de menigte solidair zijn in het lijden van de tijd, wij mogen "in de weg der middelen" gaan ook hier en dus bijvoorbeeld ook filosoferen tegen de geest van de tijd in en wat ruimer armslag ons veroveren door een diepere twijfel heen. Doch ten slotte spreken en handelen wij alleen in geestelijke zelfstandigheid, wanneer de *Geest*, de ware en zuivere, machtige en geduldige *Opponent* van het vlees, ons stelt in de vaart van het getuigenis en van de daad. Van de geestelijke zelfstandigheid geldt ook dat wij voor haar zullen werken met vrees en beven, omdat God de Heilige Geest is, die in ons werkt beide het willen en het werken. De eenvoudigen zal God steeds gadeslaan, de zachtmoedigen zullen het aardrijk beërven, het licht is gezaaid voor de oprechte, de geestelijke zelfstandigheid is een charisma van de Heilige Geest in het laatste der dagen verleend aan de massamensen, die vergaderd worden in het heiligdom, waar het volk vergaderd is. Alleen vanuit de zelfstandigheid die de Geest verleent komen de daden voort die incidenteel, kritisch, zegenend, een teken kunnen zijn van het komende Rijk.

DE TERM SCHRIFTGELOVIGEN[17]

De woorden die het plotseling dóen bij enkelen en op korte termijn door velen ingelijfd worden bij de gangbare taal zijn vaak even duister in hun gehalte als doorzichtig in hun oorsprong. Men schrijft ze naar hun herkomst toe aan de 'spraakmakende gemeente'. Bij godsdienstige woorden en namen, termen en leuzen moeten we die 'gemeente' meestal zoeken bij een kring theologen of theologanten. De laatste eeuw schijnt steeds minder voorbeelden op te leveren dat zulk een woord werkelijk aan het hart van het vólk ontsprongen schijnt. Al meer zijn het aanwijsbare enkelingen of kringen die de woorden

[16] M zal dit later uitwerken in *In de Waagschaal* in zijn artikelenserie *De weg van het gebed*, als boek uitgegeven in 1962.

[17] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 6 (1950-1951), nr. 23. Ook verschenen in W. Barnard en J.J. Buskes (red.): *In de Waagschaal*. Amsterdam: Holland 1960, 46-50. Ook verschenen in *Om de waarheid te zeggen*. Kampen: Kok 1971, 116-120.

uitvinden of smeden. Dit ligt niet alleen dááraan dat wij in de moderne tijd scherper op de historie zijn ingesteld, het hangt ook samen met een *journalistieke* trek in vele theologische publicaties, met de steeds kleinere allure van de twistgedingen, met een sfeer van nooit-aflatende polemiek, helaas ook met een demagogisch element, dat zich in vele openbare uitingen mengt en dat recht-evenredig met de algemene massificering toeneemt. Van de naam 'schriftgelovigen' maken wij de geboorte en de prille levensjaren mee.[18] Het zal ongetwijfeld interessant zijn het verdere verloop te volgen, omdat de term onwillekeurig zich aandient als een *testcase*, als een geval waaraan men het geestelijke leven, althans bepaalde aspecten ervan, toetsen kan. Wij willen ons nu in de herkomst niet verdiepen en ook niet te zeer uitweiden over het doel dat de 'spraakmakende' theologen of theologanten bij de invoering voorzweeft. Het is misschien niet zonder belang de term zelf en als zodanig even nader te bezien.

I. In de eerste plaats treft ons dat 'schriftgelovig' *geen goed Nederlands* is. Wij raken aan germanismen te zeer gewend, en al willen we geen purisme bedrijven, we kunnen toch niet alles laten passeren. De term is gevormd naar analogie van 'Christgelovig', dat is: *Christ-gläubig*. In het Nederlands kan men het adjectief gelovig alleen verbinden met een bijwoord of samenvoegen met een bijwoord: lichtgelovig, goedgelovig, hardgelovig (meer Zuid-Nederlands) – of met een ontkennend prefix: ongelovig, of een oordelend: bijgelovig, beide afgeleid van de zelfstandige naamwoorden: ongeloof en bijgeloof. Maar men kan niet het object van de akte in het woord opnemen: 'spookgelovig' of 'sterrengelovig' is onmogelijk, taalkundig is 'Christgelovig' en 'schriftgelovig' even onmogelijk.

II. Zien wij van dit bezwaar een ogenblik áf en onderzoeken wij de betekenis van de term nader, dan treft het dat een zeer *gewichtig theologisch onderscheid* er *niet meer* in kan doorklinken. Er is onderscheid tussen: 1. iets geloven, 2. iemand geloven, 3. aan iemand of iets geloven, 4. in iemand geloven. Welke van die vier zeer verschillende akten wordt nu in de term: 'schriftgelovig' bedoeld, of welke combinatie van twee of meer van deze akten? Is het eerste bedoeld, dan is het wat mager, uitwendig en weinig in overeenstemming met de pretentie die men graag aan het woord verbindt. Is het laatste bedoeld, dan sticht men grote verwarring, omdat geloven '*in*' strikt genomen alleen op een persóón gericht kan zijn en wel allerminst op een iets, wat het ook zij, dat geabstraheerd van een persoon zelfstandig bestaan en geldigheid zou bezitten. Meent men het derde, dan is daar geen bezwaar tegen, mits duidelijk blijft dat het in *dit* geval toch een verkorte zegswijze is voor: een bericht of boodschap vertrouwen, aannemen, aanvaarden op grond van 1. de autoriteit die het bericht of de boodschap vertrouwenswaardig (voor ons) máákt, dat wil zeggen dat men het moet combineren met 2. iemand geloven, bijvoorbeeld de evangelist, de evangelieschrijver. Doch

[18] Op welke 'mode' doelt Miskotte hier? De term 'schriftgelovig' was na de oorlog in Nederland vooral populair in kringen van de gereformeerde kerken (synodaal en vrijgemaakt), maar ook in behoudende kringen van de hervormde kerk. Waarschijnlijk doelt Miskotte op het veelvuldige gebruik van het woord door critici en tegenstanders van de in 1948 in Amsterdam opgerichte Wereldraad van Kerken (WCC). Verderop in zijn artikel acht Miskotte het woord afkomstig uit het fundamentalisme. Als voorbeeld van het gebruik van de term zie de titel van de brochure van Arie Kok, uitgegeven door de Internationale Raad van Christelijke Kerken (ICCC), de behoudende tegenhanger van de Wereldraad, eveneens opgericht in 1948: *Schriftverzaking en schriftgeloof*, enkele maanden eerder verschenen (1950). Zie ook wat Miskotte schrijft onder VII.

hoe dit zij, de term geeft op zichzelf volstrekt niet aan wat bedoeld wordt, en dit des te minder omdat ook het werkwoord 'geloven' een zeer geschakeerde betekenis heeft, van een bloot aannemen tot een mystiek verbonden zijn langs vele trappen en gradaties.
Een zeer gewichtig theologisch onderscheid klinkt in de term niet meer door.

III. Doch gesteld dat ook dit bezwaar niet gold, kan de term dienst doen in de taal van de reformatorische kerken? Is zij in overeenstemming met het klassieke gebruik van de fundamentele woorden in onze *belijdenisgeschriften*? Wij menen van niet, wij zien nergens een analogie of aanknopingspunt voor deze nieuwe zegswijze. Wij geloven met het hart en belijden met de mond dát er een enig God is, wij geloven in Christus, wij geloven aan de vergeving, aan de rechtvaardiging, wij geloven de opstanding. Het geeft geen goede zin, naar gereformeerd gevoelen, te zeggen: dat wij de Schrift belijden. Wij belijden ons geloof als antwoord op hetgeen God ons geopenbaard heeft door het Woord, door de Schrift. De Schrift behoort niet tot de geloofsobjecten. Enerzijds is ze meer, anderzijds minder. Minder voor zover zij slechts spreekt 'óver' de dingen van het geloof, méér voor zover zij zélf het Subject, de Dader, de Gever van heil en waarheid kan worden genoemd, in dier voege dat wij aan het instrument, dat functioneel-ident is met Gods eigen spreken, toeschrijven wat eigenlijk alleen gezegd kan worden van Hem die het hanteert, die zich eraan verbindt, die daardoor op een bepaalde (zo men wil: 'sacramentele') wijze tegenwoordig wil zijn onder ons. Voor de suggestie als zou de Schrift God kunnen vervangen ("de papieren paus")[19] geven onze belijdenisgeschriften geen enkele aanleiding.

IV. Wie zich beroepen zou op de leer van het *innerlijke getuigenis* van de Heilige Geest aangaande de Schrift, die worde eraan herinnerd dat dit hier niet ter zake kan zijn, omdat de vaderen nooit hebben beweerd dat we ten aanzien van de gegevens, feiten, verhalen van de Schrift een getuigenis in ons bevinden. Het testimonium verwijst niet naar de woorden als zodanig, het bevestigt nergens de feiten als feiten aan ons hart. Zelfs de heilsfeiten worden als *nuda facta*, als naakte feiten, door onze oude theologen niet gedacht als mede-begrepen in het testimonium. De Heilige Geest geeft aan ons hart getuigenis dat het heil door Christus ons is verworven, en daarom worden de heilsfeiten als *heils*feiten aan ons hart betuigd. Wij kunnen daarop nu niet dieper ingaan. Als maar duidelijk wordt dat de gewraakte term 'schriftgelovig' geen bijdrage is om het geheimenis van het getuigenis van de Geest in het rechte licht te stellen of ook slechts de ruimte daarvoor open te laten en te markeren.

V. Doch nemen wij aan dat het door ons gewraakte woordgebruik zich geredelijk zou voegen in het taaleigen van de vaderen, dan komen we tot de vraag welke waarheid of welk aspect van de waarheid, welke nieuwe waarheid of welke vernieuwing van de waarheid door deze term wordt uitgedrukt. Het antwoord moet zijn: geen. Het gaat hier veeleer om een *poging tot precisering* van de aard van een groep gelovigen die andere typeringen voor zichzelf onvoldoende achten en zich onderscheiden willen van andere groepen, kerken, met name

[19] Aan Gotthold Ephraim Lessing is de uitspraak toegeschreven: "O Luther, gij grote en heilige man, gij hebt ons verlost van het juk van de paus, maar wie zal ons verlossen van het juk van de letter, van de papieren paus?" De herkomst ervan is onbekend. M citeert deze uitspraak uit de tweede uitgave van de *Gereformeerde Dogmatiek* van Herman Bavinck, deel 1. Kampen: Bos 1906, 26. [566]

van wat (in die kring) kenmerkend geacht wordt voor de oecumene of de oecumenische beweging. Vroeger spraken zij gaarne van het Evangelie en het geloof in het Evangelie. Om het evangelie was het hun te doen in de strijd tegen neologie en modernisme. Ook in de strijd voor kerkherstel ging het niet om het rechtsherstel van de kerk, maar om de heerlijkheid van het evangelie dat aan de kerk ter verkondiging is opgedragen. Men verheugde zich in de geloofsgemeenschap met allen die de Here Jezus liefhebben. De laatste eeuw zag iets van een *nieuwe eenheid in Christus*. Deels door een dieper, wezenlijker indringen in het Nieuwe Testament, deels door het samen staan en samen werken op de zendingsvelden, deels door het groeiende contact van de kerken onderling, deels door het gemeenschappelijke lijden onder de ontkerstening van Europa. We hebben wonderen beleefd, we hebben tekenen gezien. Maar plotseling kwam men tegenover de vrijzinnigen, die tot het geloof van de kerk begonnen terug te keren, niet meer uit met de onderscheiding van Christus-belijdenis en Christus-loochening. De vreugde over deze terugkeer en de erkentenis van de loutering en vernieuwing van ons denken die deze terugkeer voor vele 'oudste zonen' van de kerk meebracht, werd overspoeld door een golf van wantrouwen en argwaan. Ik zal de laatste zijn om te ontkennen dat voor dit wantrouwen nooit enige grond aanwezig was en is, maar behalve dat mijns inziens de dankbaarheid verre behoort te overwegen meen ik dat de term 'schriftgelovige' volstrekt geen dienst kan doen om wat dit betreft de waarheid te dienen, de verhoudingen op te klaren, de waarachtigheid hoog te houden. De polemische bedoeling staat dit ongelukkige woord aan het voorhoofd geschreven. De herkomst moeten we in het fundamentalisme zoeken. De ontvankelijkheid ervoor is te verklaren uit een verlegenheid die we nooit zouden mogen honoreren, omdat zij allereerst voortkomt uit de behoefte zich te onderscheiden van de anderen in hun Christusgeloof en eigen geloof in Christus een extra waarmerk te verlenen en de afstand te verbreden tot gespreksonmogelijkheid is bereikt of benaderd.

VI. Wanneer dit als een juiste diagnose moet worden erkend, dan krijgen de genoemde taalkundige, logische, historische en theologische bezwaren een nieuw gewicht. Wat de broeders die wij op het oog hebben vóórzweeft kan kwalijk met deze term worden uitgedrukt, omdat de bezwaren al minder door de wijze van gebruik kunnen worden ondervangen. Bovendien komt men daardoor *in gezelschap* van hen waarvan de kerk zich in het heden meer uitdrukkelijk dan tevoren zal moeten distantiëren: in het gezelschap van de sekten, van Adventisten en Jehova's Getuigen en alle andere groeperingen die formeel met gelijk recht zich 'schriftgelovig' kunnen noemen. Wie zegt dat het tussen ons en hen om een zuiverder exegese gaat, of dat wij in onderscheiding van hen weten dat de Schrift niet los van kerk en dogma kan worden verstaan, of dat wij de functie van de Schrift kerugmatisch verstaan, of dat wij haar onder de genademiddelen moeten rangschikken, of ook dat zij in de verkondiging sacramenteel tot ons komt, heeft wel gelijk, maar heeft tegelijk impliciet toegegeven dat de term in zichzelf niet volstaat om een eerlijke scheiding van de geesten teweeg te brengen, integendeel: enkel tot verwarring kan leiden.

VII. En ten slotte moet het ons toch ook niet onverschillig laten dat de door mij gekritiseerde term een volkomen onnodige belasting betekent voor de *oecumenische* kerk. In de eerste plaats omdat zij daar, als wóórd, zo mogelijk nog minder aansluit bij de verschillende

symbolen en het daaromheen ontstane taaleigen, verder omdat zij niet geschikt is om aan de bedoeling die men, op zijn mooist, bij enkelen aan de term kan toeschrijven: namelijk de Christusbelijdenis zelf te vrijwaren voor ketterij, verijling, ontlediging, voor gnosticerende speculatie en pelagiaans moralisme, overtuigingskracht bij te zetten, en ten slotte, omdat ook de rechte afstanden, onvermijdelijke onderscheidingen en reserves in de oecumene (die hun bestaansrecht vooralsnog behouden naast de drang-tot-synthese) door deze term worden uitgewist. De eigenlijke decisies worden verdonkerd en de ware grond voor een eventueel voortdurende scheiding komt niet duidelijk aan de dag. Men pleegt onrecht als men zegt dat de Grieks-Orthodoxe Kerk, de Roomse, de Anglicaanse niet 'schriftgelovig' zouden mogen heten. En tegelijk verdonkert men met deze term zelf dat dit óf bij ons en bij hen een verschillende zin heeft, óf ook dezelfde zin, maar in een zo verschillende toepassing dat het woord in kwestie feitelijk gedevalueerd wordt.

Hoe men het punt hier in geding ook benadert, de term 'schriftgelovigen', die ons door sommigen ten gebruike wordt opgedrongen, blijkt wel zeer ondienstig, ondeugdelijk, onhelder – dit alles misschien omdat zij in haar oorsprong en herkomst gesmeed werd met de overhaasting van mensen die onzuiver reageren op een onverwachte verlegenheid. Dit moge begrijpelijk en vergefelijk zijn, het wordt minder vergefelijk ermee dóór te gaan als we eenmaal begrijpen hoe het ertoe komen kon.

HET NIEUWE VERBOND[20]

Nu laat gij, Here, uw dienstknecht gaan in vrede, want mijn ogen hebben Uw heil gezien.
Lukas 2: 29-30

Kerstfeest, Christusfeest, viering van wat geschied is in de verschijning van Jezus Christus! Het wordt ons afhandig gemaakt. Lot en ervaring spannen samen om het als het onwaarschijnlijke te stempelen. Het idealisme verweert zich dan door de viering óm te zetten in de zedelijke opdracht, die blijft ondanks alles, de religie trekt het feest in de droomsfeer van de spiritualiteit. De man zet zich allicht schrap tegen de druk van het lot met de daad, de vrouw geeft zich over aan de hoogste droom van de heilige liefde. En samen stellen zij voor een ogenblik het kind in het midden, het kind, toegerust met zijn zuiverheid, het kind gehuld in zijn geheim. En nooit voelen vader en moeder zich zo oud als onder de kerstboom, want de onmiddellijkheid van de vreugde ontgaat hun, meer en meer, en weemoed mengt zich in de dankbaarheid, daarvoor dat zij nog zijn die ze zijn. Heel in de verte gaat nog een geluid, een echo van wat er "geschied" is in de verschijning van Jezus Christus.
Misschien is Simeon niet zo heel oud geweest, al zal het geen toeval zijn dat de kerkelijke prediking en de christelijke kunst hem, als vertegenwoordiger van het Oude Verbond, steeds als een grijsaard hebben vóórgesteld. In elk geval is hij oud van verwachting, gerijpt in geduld, zwaar van goddelijke geloften. Als *wij* ons oud voelen, is het juist omdat wij géén verwachting meer hebben, geen deel hebben aan de voorsmaak van een echte toekomst. En wat vertegenwoordigen wij? Zijn wij niet *oud van hopelóósheid* en van grootdoenerij? Brengt

[20] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 9 (1953-1954), nr. 13.

niet hoogstens een cynische ‘vertrekking-van-zinnen’ een geprikkelde afwijzing van de laatste beloften, een blos op het vervallen gelaat van ons bestaan? Het komt mij altijd weer voor, dat het ‘christelijke’ onbegrip voor deze ouderdom, voor de aanvechting van deze hopeloosheid, voor de gebroken uitingen van dit cynisme, een sterk bewijs is van de verstarring van de kerk en zeker de grootste hinderpaal voor wat men het apostolaat noemt. En toch is de afstand tussen de vrome Simeon als zodanig en de oude (moderne) mens niet zo absoluut als het ons, naar een religieuze maatstaf, toeschijnt. In de goede ouderdom van Simeon zal zich iets van onze beproeving en aanvechting hebben voorgedaan. In onze droomloze ouderdom is nog een weerlichten van verontrustende beloften gaande. Het is het *geschieden* van Kerstmis dat onze menselijke houdingen relativeert.

Jezus Christus is ten slotte geen antwoord geweest op Simeons verwachting, gelijk hij die van zichzelf verstond. Het gebeuren daar vóór hem was ánders: onverwacht, onaanzienlijk, verschoven, verhuld. Hij zag een kind in de tempel gebracht. Er was geen aureool, geen herkenningsteken, er was geen stem uit de hemel, er stond geen getuige naast de priesters en de ouders die kwamen om “naar de gewoonte der wet met hem te doen”. Hij, Simeon, kwam “door de Geest” in de tempel en vond het onschijnbare[21] omschenen van een schijnsel dat de Geest hem wees. Het was anders dan zijn verwachting, en toch straalde het van de vervulling van de beloften. Het straalde als *feit*, als zijn, als het reine zijn. Het straalde als het midden van de tijden. Het bracht de goede avond van het oude wereldjaar. Het bracht de goede morgen van het Nieuwe Verbond. Simeon noemt het “Gods zaligheid”, het heil, namelijk het bevrijdende heil dat van God *komt*, dat van God *vervuld* is, dat Gods eigen tegenwoordigheid onder ons *is*. Zijn ogen hebben het gezien, de speurende onmacht van de verwachting werd, terwijl hij het kind omhelsde, omhelsd door de overmacht van het zijn, het ware zijn, hetwelk is: God met ons. De ogen vol van het schreiende licht, dat bijna stem wordt in de kindertranen die opwellen in zijn hart, zijn nu verstild.
En wij? Christus is ons verschenen. In de nacht, in de wereldnacht! De ‘onveranderde’ wereldnacht is Kerstnacht geworden. Als we het feest maar nergens anders zoeken dan in het feit dat de eeuwige God onze levens- en lotsgenoot is, dat wij ‘onveranderd’, zoals wij waren, nu opgenomen zijn in Zijn leven en eeuwig lot, dat wij zo *zeker* aan het eeuwig zalige leven deelhebben als Hij deelneemt aan ons oude, vervallen bestaan.
Zo staat Simeon bij ons, zijn ouderdom en onze ouderdom zijn betrekkelijk geworden in de gemeenschappelijke betrekking op Jezus Christus, waarachtig God en waarachtig mens. Zo staan wij bij Simeon en de schrille alarmroep “dat God dood is” is tot zwijgen gebracht in het Nieuwe Verbond, en het vertwijfelde avondrood van ons bestaan wordt tot een klare hemel boven de catastrofen waaruit wij op onze wijze een uitweg zochten. “God is dood”,[22] dat zou oud maken, onherroepelijk-hopeloos als deze ‘God’ niet bedoeld was het pantheon van alle godsbeelden en ideeën van de religie. Het is inderdaad vrede op aarde voor allen die zo oud en zo jong werden dat alle góden voor hen gestorven zijn, gestorven krachtens het geschieden van deze Geboorte op aarde. Het is werkelijk vrede op aarde, voor hen die, door de Geest geleid, in de ruimte komen waar Gods reine Zijn oneindig-triomfant een eeuwig

[21] Onschijnbaar (germanisme) = nietig, onbetekenend.
[22] “Gott ist tot. Gott bleibt tot. Und wir haben ihn getötet”. Uit Friedrich Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft* (1882).

begin heeft gesteld. Het is werkelijk vrede op aarde, als onze ogen niet meer speuren naar een bovenwereld en niet meer jagen naar een toekomstwereld, maar Gods heil aanschouwen in de onthulling van het geheim van ons aller mens-zijn. Het is waarlijk vrede op aarde door Hem die onze jeugd vernieuwt "als van een arend" (Ps. 103: 5).
Simeon is geen dromer, zo min als de engelen utopisten en fantasten waren, toen zij zongen: vrede op aarde. Wij zullen werken van gerechtigheid en barmhartigheid doen, er zullen onder ons hopelijk wijzen en helden, getuigen en martelaren zijn. Maar het *fééstelijke* van het Christusfeest ligt niet in een ideaal, de engelen proclameerden geen program van actie. Het fééstelijke ligt niet in een religieuze ervaring, de engelen onthullen ons geen mysteriën en zielsgeheimen. Féést kan het voor ons alleen zijn door de volle, eenvoudige *concentratie* op het *factum*, waardoor in beginsel alles beslist is, ons ten goede, de wereld tot heil. De viering van het feest brengt alleen dan echter gemeenschap als we ophouden (quasi) hoger en (quasi) verder te reiken dan dit éne, dat wij samen-zijn "met allen die Zijn verschijning hebben liefgehad" (2 Tim. 4: 8).
Plotseling, telkens weer plotseling, wordt onze ogenschijnlijk zo rechtmatige hopeloosheid verslonden, wordt onze vervallen staat veranderd in de aanschouwing van wat alle ogenschijn opheft en die arme ouderdom van ons omhelst. Telkens weer, in de Geest, weten wij, hoe we pas onze leeftijd, welke ook, ten einde en te boven leven, hoe we eerst werkelijke mensen worden in de werkelijkheid, die "als met zegenende armen en reddend ons omsluit".
Waarom zou het Kerstfeest van dit jaar niet voor ons hart, voor onze kennis, de liefdesverklaring zijn die de verschijning van Christus door alle tijden geweest is voor hen die verworpen waren en uit het levende leven uitgevallen. Wie er zo aan toe zijn, die kunnen door de imperatieven slechts gekweld worden, hun genezing ligt in de grote wereld-omwentelende, hart-verrukkende indicativus, de 'aantonende wijs': "Zie, hier ben Ik, de Heer van uw leven, die voor u borg staat voor tijd en eeuwigheid". Dan worden wij ontslagen uit alle spanningen en gaan heen in vrede, om te sterven of om te leven, om te werken of om te vechten, om te lijden of om het goede leven te vieren, dan ontvangen wij het 'genade-loon' van die heilige zekerheid (die zielkundig bijna een hogere onverschilligheid lijkt): "ik ga, niets kan mij meer overkomen, want mijn ogen hebben Uw heil gezien, dat bereid is voor alle volkeren, dat verschenen is ook voor mij." Dan is het lot gevallen, dan is ons lot bepaald, dan is ons lot bezegeld. En het is zaligheid. En er is geen einde!

DE KENNIS VAN DE ONBEKENDE[23]
Niemand kent de Zoon dan de Vader en niemand kent de Vader dan de Zoon en hij, aan wie de Zoon het wil openbaren. Mattheüs 11: 27

Als we de synoptische evangeliën opslaan, de vele en rijke perikopen lezen die in deze tijd van het kerkelijk jaar ons worden aangewezen en aangeboden als materie voor de prediking en voor onze meditatie, stuiten wij ook, bij Jezus' 'openbaar optreden', bij zijn prediking op dit woord uit Mattheüs 11 als op een zwerfsteen, een erratisch blok, een enigma vooral voor hen die zulk een woord alleen in het evangelie van Johannes kunnen plaatsen, maar niet in

[23] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 9 (1953-1954), nr. 19.

die eenvoudige verhalen, waar door een landelijke omgeving een reizend prediker, Jezus, wandelt, die Zijn simpele tijdgenoten, vooral uit het achterland Galilea, onderwijst over oude en nieuwe godsdienstige waarheden, waarvan ook de nieuwe in woorden en gelijkenissen van de rabbijnen hun parallel hebben. Intussen is het moeilijk, geforceerd, verdacht, het bedoelde 'johanneïsche' woord voor 'onecht', voor 'later', voor 'gemeentetheologie' te verklaren. Het staat centraal. Het staat in een vast verband. Het staat in de weergave van een evenwicht tussen een onherhaalbare deemoed en zelfbewustheid. Dit woord heeft de majesteit-van-de-deemoed en de hinderlijke aanvaarding tot eigendom van alle dingen "die Mij zijn overgegeven door Mijn Vader".[24] Ongetwijfeld is dit woord ook een geweldige aanstoot en ergernis. We zullen er altijd omhéén willen. Want het *ontkent de natuurlijke Godskennis*. Het zegt: niemand kent de Vader. Het heeft niet de minste interesse voor 'God' of 'god' in algemene en formele zin. Niemand kent de Zoon dan alleen de Vader. De grond van de openbaring zelf is een geheim. Zij rust in een verhouding, die heilig en ondoorgrondelijk is. De openbaring staat vóór ons in haar facticiteit. Veel ergerlijker is dat er ook geschreven staat in lapidaire kracht: niemand *kent de Vader* dan de Zoon. Het ziet ons afwijzend aan, het klinkt hoog boven de mensen en hun klein bestaan. Het zal erop aankomen te zien dat het toch en bij uitstek evangelie is, goede, bevrijdende boodschap. Jezus Christus bevrijdt ons hier van de waan van de natuurlijke Godskennis, de waan die altijd weer als reactie een rechtmatig atheïsme gewekt heeft. De Heiland, als onze hoogste profeet, snijdt ons hier genadig de weg af tot onze beminde, gekoesterde Godsvoorstellingen. Hij is met ons begaan, omdat wij ons daarin verwarren, voor zover wij altijd weer uitmeten willen in hoeverre het 'uitkomt', zich 'rijmen laat'. Hij wil niet dat de andere kinderen van God, die in deze wereld naast ons zijn en die 'God' niet begrijpen, met spijtigheid of spot bejegend worden. Dat God, zoals Paulus op de Areopagus stelt, de "Onbekende" is, mag niet verstaan worden als armoede en negativiteit. Het wil zeggen dat anders is, omdat Hij de Vader is. De Vader is niet negatief- maar positief-onbegrijpelijk. Hij is onbegrijpelijk in trouw. Hij oefent een ongekend geduld. Hij heeft een ongehoorde wijsheid tot Zijn beschikking. De Vader lijkt in 'niets' op de bekende góden, daarom wordt Hij door niemand gekend, omdat niemand een andere kennis heeft dan die uit het 'gegevene' kan worden afgelezen of afgeleid. Daarom is Hij, is Zijn Tegenwoordigheid de genezing van de vertwijfeling die ons heeft geïnfecteerd, die ons gaat verteren vanwege de teleurstelling die de góden van het gegevene ons telkens bereiden. "Niemand kent de Vader dan de Zoon" – het is een woord zó innig en troostrijk dat niemand die het eenmaal geproefd heeft de zoetheid ooit vergeet.

Er was een tijd dat de vraag naar God ident was met de vraag om hulp tegen de doodsmachten in duizenderlei gedaante. Daarvan zijn bijvoorbeeld de Psalmen vol. Er was een tijd dat de vraag naar God in wezen de vraag naar heilszekerheid was: "hoe krijg ik een genadige God?" Er was een tijd dat de vraag naar God samenviel met de vraag naar de 'zin' van het leven. Deze tijden zijn ons eigen verleden. Ze vergaan niet, ze zijn in onze geest en in ons bloed opgenomen. Maar in de "volheid des tijds" heeft Jezus in barmhartigheid óók die vragen gerelativeerd in de verkondiging, in het present-stellen van de Vader, de Onbekende, die de Zoon kent en door de Zoon gekend wordt en door ieder aan wie de Zoon 'het'

[24] Begin van Mt. 11: 27.

openbaart. Dan vallen hulp en heil samen, dan is met de heilszekerheid de waarheidszekerheid tegenwoordig gesteld. De 'Onbekende' is de Andere tegenover al het gegevene, Hij is de Toekomst tegenover al het onherroepelijk verledene, Hij is de Sprekende tegenover het alomme zwijgen. En als zodanig nergens te ontmoeten dan in de gunst van de tijden, als het Woord ons levend wordt, en door ons arme, vrome of goddeloze hart spontaan wordt beaamd. Zoals de "bekende God" de achtergrond van de aanloop van ons zielige of heroïsche atheïsme is, zo zal de onbekende God, de Vader, die alleen in de Zoon openbaar is, het einde zowel van ónze religieuze zingeving als van onze areligieuze vertwijfeling zijn, zo zal de Vader ons heden de eeuwige waarborg voor de toekomst *wezen*.
"Ik zal zijn, die Ik zijn zal" [Ex. 3: 14], zo werd reeds in het Oude Testament de naamloze Godsnaam omschreven. "De afgrond zegt: de wijsheid (de existentiële Godskennis) zij is niet bij mij, en de zee zegt: ze is niet bij mij" (Job 28[: 14]). Onvindbaar zijn de wegen tot God, onpeilbaar zijn de kloven die de góden van de Vader scheiden, onuitputtelijk is onze drift om te dolen aan de grenzen. Wij zullen geen "rust vinden voor onze zielen" (Mt. 11: 28), als wij voortgaan 'God' te willen kennen uit het gegevene, uit het gebeuren, uit onze uitwendige wederwaardigheden en onze inwendige gewaarwordingen. Wij zullen de overbodige last van het 'Godsprobleem' blijven torsen, zolang wij vasthouden aan ons voornemen het zelf te willen uitvinden, om het dan ook zélf, in onze verbittering, te kunnen en te mogen uitvloeken.
"Ik dank U, Vader, Here des hemels en der aarde, dat Gij deze dingen (de dingen die mét de nabijheid van het Rijk nabij gekomen zijn) voor de wijzen en verstandigen (dat zijn niet de geleerden, maar veeleer de vrome ingewijden, de religieuzen) verborgen hebt, en hebt ze aan de kinderen geopenbaard." [Mt. 11: 25]
"Deze Onbekende dan, die gij, hoewel ge hem niet kent, vereert, die verkondig ik ulieden" (Hand. 17: 23).

VERRIJZENIS, VERSCHIJNING, SCHOONHEID[25]

De reformatorische christen is van meet af schuw geweest tegenover de uitbeelding van het heilige. De beeldende kunst heeft dan ook mede door de hervorming een andere weg genomen: zij heeft het landschap, het interieur, het stilleven geschapen of herschapen, zij heeft het gewone leven ontdekt, zonder schemer van een sacrale bovenbouw, zij heeft het dagelijkse gedompeld, nee, zo kan men het werkelijk niet zeggen – in een sfeer van schoonheid, nee, ze heeft het dagelijkse in zijn oerbestand gezien met de ogen van een nieuwe dankbaarheid. Tegen deze *Entsakralisierung* van de kunst wordt in theologische betoogtrant wel eens – en niet geheel ten onrechte – aangevoerd dat zij een miskenning bevat van de menswording. Als de openbaring van God werkelijk in de tijd is binnengetreden, werkelijk gestalte heeft aangenomen, hoe zou het dan verboden of onmogelijk of minder gewenst kunnen zijn Jezus' gelaat en gestalte, Zijn aardse verschijning ons zelf voor ogen te stellen? Toch schijnt daarbij meestal vergeten te worden dat wat déze gestalte tot Jezus' gestalte maakt, wat haar als drager van Gods verzoenende en genezende tegenwoordigheid kenmerken moet, aan ons beeldende vermogen zich onttrekken moet.

[25] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 9 (1953-1954), nr. 29.

Hoe zullen penseel en beitel deze heerlijkheid weergeven of ook maar naar deze heerlijkheid kunnen verwijzen? Alleen voor het geloof is de verborgenheid van deze heerlijkheid in wezen toch openbare heerlijkheid en is de heerlijkheid van deze verborgenheid in wezen toch heilige verborgenheid. Zoals we alleen in het geloof weten dat de onthulling als verhulling gekend wordt en wederom de verhulling als onthulling beleden wordt, zo is de verschijning van Christus alleen voor het geloof als verschijning geheimenis en als geheimenis verschijning. Nooit is een gelaat als Jezus' gelaat lichtend geweest op aarde, maar evenmin is ooit dit licht opgevangen en vastgehouden met onze kunst, door onze kunstvaardigheid. Aan alle uitbeelding van Christus, ook de geniaalste, ook de vroomste, zelfs die van Angelico, zelfs die van Rembrandt, heeft zich iets pijnlijks gehecht. Hoe zou het anders kunnen, als het gaat om het menselijke lijden van God en de goddelijke glorie van de mens in dit éne aangezicht weer te geven. Het menselijke lijden, in edelste zin, dat zou realistisch wellicht gaan, de goddelijke heerlijkheid, dat zou, symbolisch, wellicht te geven zijn. Maar het lijden van Gód in deze mens? Maar deze mens als de eigenlijke glans van God in hemel en op aarde? En nu dit samen: het menselijke lijden van God en de goddelijke glorie van de mens tezamen, in elkaar verwikkeld en verweven. – Nu, dat is uitgesloten! De éénheid van God die duldt en de mens die overwint, nee, dat ligt niet binnen het bereik van ons beeldende vermogen. "*Das Christusbild im Wandel der Zeiten*"[26] steunt eigenlijk op een gemoedelijke (of minder gemoedelijke) ebionitische ketterij. Dit wil niet zeggen dat het Evangelie van God geen invloed heeft op de geschiedenis van de kunst. Integendeel, juist de doorwerking van de *Entsakralisierung* geeft plaats aan een indirecte weerschijn van de verschijning van de Heer in het beleven van de dingen. Juist de 'verwereldlijkte' kunst heeft de nieuwe, onuitwisbare Waarheid van God, van deze God, die in Christus openbaar is geworden, betuigd op een weergaloze wijze. Het interieur is oorspronkelijk het binnenhuis, waar de engel binnentreedt voor de annunciatie, de verkondiging aan Maria. Het landschap heeft zich ontwikkeld uit het landschap op de achtergrond van de 'vlucht naar Egypte', het stilleven stamt van het geraad[27] in het vertrek van de heilige familie of van de dis waar het laatste Avondmaal wordt gehouden. Het heilige is niet uit te beelden, ook de onmiddellijke glans van het heilige is niet te vatten, maar het wijde veld is gewijd door het spoor van de heilige familie, de kamer waar wij vertoeven is gewijd door de groetenis van God, de dingen zijn geheel zichzelf en zijn als zodanig geheel vervuld van de blijde ernst van de bestendige Aanwezigheid, gelijk in de reformatorische avondmaalsleer brood-en-wijn volledig brood-en-wijn blijft en als zodanig volledig teken-en-zegel van de vergeving van de zonden. Men kan de beeldende kunst de stelselmatige aankweking van valse religieuze voorstellingen, als daar zijn cataracten van neerstortende verdoemde lichamen, Judas' boeventronie, Jezus' zoete ogen en zoveel meer goedbedoelde, maar de rechte prediking frustrerende suggesties – men kan dit verschrikkelijke misschien vergeven, omdat zij óók dit landschap, dit interieur, dit stilleven hebben gebracht, die vol zijn van de betuiging van Gods gang en glans. Deze werken stralen, ingehouden, van het lichtende spoor van Jezus, in wiens verzoeningswerk ons ganse mensenbestaan juist als bloot mensenbestaan is gered, zij zijn weldadig voor het hart als de doordringende stilte van Hem die alle dingen vervult, zinvol maakt, ten einde

[26] Verwijst waarschijnlijk naar de titel van het boek van Hans Preuss: *Das Bild Christi im Wandel der Zeiten*. Leipzig: Voigtländer 1915.
[27] Verouderd woord voor 'huisraad'.

brengt, die ze verdedigt en verhoogt tot de intensiteit van het waarachtige zijn.
Aan de opstanding van Christus hebben de realisten en de fantasten zich zelden gewaagd. De meest bekende poging is die van Matthias Grünewald op een zijluik van het Isenheimer altaar. Christus zweeft daar in een gele nimbus boven de tombe met de rode moeten in Zijn voeten en ogen fel van een vreemde blik, waarin ontzetting en triomf schijnen samen te gaan. Hoe raadselachtig het zweven moge gegeven zijn, al waart er een zekere sprookjesachtige majesteit rondom de ijle figuur – ook dit werk is pijnlijk en wel op een bijzondere wijze. Immers de verrijzenis van Christus onttrekt zich nog veel radicaler aan ons beeldende vermogen dan Zijn aardse aanwezen, Zijn werk en Zijn lijden. Hier is de goddelijke dimensie, de bovennatuurlijke ruimte van Christus' bestaan, de kracht van het unieke geheimenis bezig alle gegevenheden óm te wentelen. Zeker heeft ook de opstanding een aards substraat, een menselijke gestaltenis, een lijfelijke ruimte en historische gang in de tijd, maar dit alles tezamen is als het ware een rand, een onderkant, een steunvlak, een keerzijde van een onbesefbare glorie: namelijk niet slechts de verborgen aanwezigheid, maar de openbare representatie van de eeuwigheid in de tijd.
In de veertig dagen tussen Pasen en Hemelvaart geschieden de verschijningen, ze zijn de effulgeraties van het eschaton, de weerlichtende schoonheid van de tijd dat "de tabernakel Gods bij de mensen is en Hij zal bij hen wonen en hun God zijn", en de chaos is niet meer, en rouw en gekrijt en moeite is opgeheven, want "de eerste dingen, die zijn weggegaan" en die op de troon is zegt: "zie, Ik maak alle dingen nieuw" (Opb. 21). De Verrijzenis neemt gestalte aan in de verschijningen. De laatste verschijning is tegelijk het einde van deze onvergelijkelijke Godstijd op aarde, de laatste verschijning noemen wij hemelvaart: "en een wolk nam Hem weg van hun ogen" (Hand. 1).
Och, wat heeft de beeldende kunst hier te zoeken, welke stof doet zich hier voor? Eindelijk, eindelijk is dan haar vermetelheid neergeveld en haar argeloosheid of quasi-argeloosheid aan haar einde gekomen. Wat van heel de evangelische geschiedenis geldt, geldt hier het meest volstrekt: aan de dichtkunst en aan de muziek worde wat voorstelbaar is van de geheimen van het geloof toevertrouwd. De schoonheid – als we het wagen in dit verband van schoonheid te spreken – de schoonheid van het geschieden, van de verschijningen, van de Verrijzenis, kan niet benaderd worden. Zelfs de indirecte weerschijn van de incarnatie, waarvan de meesters iets hebben opgevangen in hun schijnbaar 'naturalistische' weergave van het gewone leven, van landschap, interieur en stilleven, van het kindergezicht en van het familieportret en heel de *Mythologie des Alltags* (Egon Friedell)[28] kan, als het om het schijnsel van de Verrezene gaat, niet meer worden verwacht. Maar ook de dichtkunst en de muziek hebben – voor zover zij van de opstanding bij benadering iets hebben gefluisterd – dit niet direct kunnen doen, ze hebben het paradox, tegen de schijnbare al-werkelijkheid in, gedaan.
Vragen wij of érgens in de kunst een indirect getuigenis van de Opstanding wordt gehoord – ik zou neigen tot het vermoeden dat het nergens – hoewel gesluierd – zo indringend op ons aankomt als in de hoge humor. Ik bedoel die van Cervantes, van Shakespeare, van Lawrence Sterne, van Jean Paul. Of liever: ik bedoel de humor als overheersend levensgevoel achter

[28] Paragraaftitel in hoofdstuk I van het tweede deel van Friedells magnum opus *Kulturgeschichte der Neuzeit* (1927-1931). [6954]

hun werk, als keerzijde van een uiterste, onvermijdelijke confrontatie met de vertwijfelde situatie van de mens, als teken van de hoop in een wereld waarin niets meer te verwachten is dan het oordeel en het einde. De antieken hebben wellicht alles gekend, maar de hoge humor, het innige wenen en het nog inniger spel boven de wolken van de menselijke tranen, daarvan hebben ze geen notie gehad. Zoals de kunst alom en telkens weer de gelijkenis is van het Godswoord: "Zie, Ik schep nieuwe hemelen en een nieuwe aarde" [Jes. 65: 17], zo is de humor de gelijkenis van de belofte: "en God zal de tranen van alle aangezichten afwissen." [Opb. 21: 4] De opstanding van Jezus Christus, God en mens, in de éénheid van lijden en herleven, heeft de harten en de volken heengeleid tot een nimmer ontdekt gebied, tot de sfeer waarin een stille lach het veld behoudt, tot een wereld van binnen, waar het heilige ongeloof heerst, een ongeloof dat onze schepselmatige gebondenheid en onze zondige vervallenheid in laatste instantie ernst zouden zijn. Ze zijn ernst, helemaal ernst, schrikbarende ernst, maar in laatste instantie – nee, de Verrezene is de laatste instantie. Daarom kan er in laatste ernst geen christelijke tragedie bestaan.
Alle hoge humor rust, op hope tegen hope, op het 'nochtans' van het geloof. Wanneer het evangelie van de verrijzenis niet waar zou zijn, dan zou de hoge humor zijn geestelijke grond verliezen en in feite eerder de zelfironie van de mens, en de hoon op het hopen van de wereld zijn. "Houdt in gedachten Jezus Christus uit de dood verrezen" (2 Tim. 2: 8). Dit gedenken omvat zeer veel en niemand kan het volkomen uitzeggen. De kunst, die de opstanding van de Heer vooronderstelt, helpt ons ook Hem te gedenken als de vaste grond van ons behoud. "Tot het lachen te zeggen: gij zijt onzinnig" (Prediker 2: 2) geldt zoals het pessimisme en de scepsis gelden, namelijk afgezien van de verschijning in schoonheid van de Verrezene, die "mét ons is alle de dagen tot de voleinding der eeuwen" (Mat. 28: 20). Laat ons de lach liefhebben als zomer, als zonneschijn over een wereld waar ons het lachen reeds lang verging. Wij kunnen in geen enkele zin stijf zijn als we zijn opgestaan om de vreugde te belijden. Wij worden bewegelijk met en in de tijd, de tijd zelf is gezegend in zijn gang en afloop, bekroning en bevrijding. Als "kinderen van deze eeuw" in de tweespalt van ons bestaan zijn wij 'wanhopig', en toch wanhopen wij in deze 'wanhoop' niet. Er is geen overgang in ons van wanhoop tot hoop, van de dodigheid naar het leven. Evenmin als er een overgang was van de gekruisigde en gestorven en begraven Heer tot de Verrezene in Zijn heerlijkheid. Daartussen is het Wonder, dat is: Gods eigen onmiddellijke Tegenwoordigheid, die "de doden levend maakt en roept de dingen, die niet zijn, alsof zij waren" (Rom. 4: 17). De humor is de enige, bij benadering zuivere uitbeelding van dit wonder, hij alleen is bij machte iets op te vangen van het Paaslicht, dat over een ten dode gedoemde wereld ligt uitgespreid als de mantel der liefde, de stralenmantel van de creatieve liefde, als het onpeilbaar azuur weerspiegeld in de kleine, zonderlinge vormen, waarin wij, ons leven voortslepend, staande blijven. De kinderen Gods kunnen "in het licht der eeuwigheid" (beter in het licht der Verrijzenis) niets meer helemaal ernstig nemen. Zij hebben een bevrijd lachen, dat voortkomt uit de wetenschap dat zij als verlorenen gered zijn, als goddelozen gerechtvaardigd, als doden levend gemaakt, als melancholici uit alle versombering ontslagen. Wie niet weet dat wij waarachtig géén reden hebben om te lachen – hoe zou die wérkelijk kunnen lachen? Hoe zou die anders overhouden dan 'galgenhumor', gecamoufleerd door de zo geforceerde carnavals'humor'? Maar nu, Christus is opgestaan en is de eersteling geworden van hen, die "ontslapen" zijn! En "wij weten (!) dat degenen, die

God liefhebben alle dingen moeten medewerken – ten goede" (Rom. 8: 28). Het is intussen geen humor, maar een soort zelfironie en satire op de ernst van het leven wanneer sommigen rustig verkondigen dat men de opstanding niet lijflijk en letterlijk moet verstaan: want dat we letterlijk en lijfelijk naar de kelder gaan in deze wereld, blijft dan de grondformule van het mensenleven en impliciet het einde van de hoop. Zeker is de opstanding niet een 'historisch' feit, in de zin van een ervaarbaar gegeven en object van onze historische wetenschap. Ze is immers Gods eigen onmiddellijke daad, Zijn ingrijpen, plaatsgrijpen, Zijn stof-en-wereld-en-geschiedenis ómgrijpende tegenwoordigheid, *actus purus*, waardoor de ganse schepping als weldaad openbaar wordt en onze deelname aan Gods toekomst onherroepelijk wordt geïnitieerd. Maar als ze niet óók en ten volle historie was, zou ze boven de wereld zweven, tóch weer een idee, toch weer een projectie van de geest, die naast en tégen de stof, de wereld, de doem van de dingen geïsoleerd staat. Alleen door de lijflijke en letterlijke opstanding is dan ook de kunst als het voorbeeldig-vrije wonen op de aarde als nooit tevoren gerechtvaardigd. De Verrijzenis van Christus, direct noch indirect uit te beelden vanwege het óverwicht van de hemelse dimensie, wordt indirect in haar reflex over de wereld, het leed en de ondergang van verre beleefd en beleden in de hoge humor, die altijd, bewust of onbewust, aan de waarheid van Pasen getuigenis geeft. De profaniteit van ons leven en lot is – onvermengd en onveranderd – gewijd door een belofte, die, voor zover ze belééfd worden kan, in de woordkunst en in de muziek, en met name in de humor, waan-vernietigend en nieuw-vertrouwen-scheppend, ons hart vervoert. De nadrukkelijke Paasboodschap aan het einde van Mahlers 2de symfonie: "Auferstehen, ja, auferstehen – hör auf zu beben, bereite dich, bereite dich zu leben..." is voor mij niet zo geheimzinnig-overtuigend als de schrille, gesluierde humor van het tweede deel van Mahlers 4de: "Freund Hein spielt auf". Daarin verschijnt het "Unheimliche" in de travestie van het idyllische en is toch het rechte en niet het averechte gewaad van de Waarheid.
Er werd een wonderlijke schets met titels onder Mahlers papieren gevonden:
Simfonie IV (*Humoreske*).
1) Die Welt als ewige Jetztzeit G-dur.
2) Dar irdische Leben (Es-moll).
3) Caritas H-dur (Adagio).
4) Morgenglocken (F-dur).
5) Die Welt ohne Schwere D-dur (Scherzo).
6) Das himmliche Leben (G-dur).
Het grootste gedeelte van het bedoelde werd in de 2de symfonie gerealiseerd; 1) en 6) werden in de 4de ingedragen. Daartussen is gekomen: "Freund Hein spielt auf". Het is ertussen gekomen zonder te storen. En het geheel blijft een dans, een *Reigen*, een rei als van engelen en bevrijden, van zaligen en kinderen. En het geheel blijft de naam dragen: *Humoreske*!

EERBIED VOOR HET BOEK[29]

Het zou overbodig zijn en daarom vervelend opnieuw een klaagzang aan te heffen over de

[29] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 9 (1953-1954), nr. 40.

afsterving van zovele deugden in de moderne samenleving en in de moderne mens, al wordt de verleiding dit toch te doen op het punt van die simpele en ridderlijke deugd: de eerbied, wel bijzonder groot. We zullen ons daarvan onthouden, ook om déze reden dat onze tijd anderzijds ondoordacht en wild omgaat met het woord, met de notie: eerbied. Het is een verwilderd denken, dat vergeten heeft en telkens blijk geeft vergeten te hebben hoe strikt de eerbied gebonden is aan het persoonlijke, het geestelijke leven en er dus misbruik gedreven wordt met het woord en de zin als er eerbied wordt gevorderd voor en toegebracht aan de natuur, aan het 'gegevene', aan machtsconcentratie, aan formeel welslagen, aan figuren die de exponenten zijn van massale beseffen en instinctieve begeerten. Men kan dat alles op zijn tijd en naar gelang van onze ervaring en oordeel ruimte geven, laten gelden – eerbied zou daar toch te onpas zijn. Wanneer dan toch gesproken wordt van eerbied voor het verleden, eerbied voor de graven, eerbied voor heilige plaatsen en ook van eerbied voor het boek, dan hebben wij te beseffen dat de eerbied hier niet valt buiten het persoonlijke, het geestelijke leven. Het zijn de vaderen, het zijn de werken van hun hand, het is het voetspoor van hun gangen, het is de neerslag van hun zinnen en peinzen die wij ontmoeten telkens opnieuw in een ontroering waarin de eerbied overheerst of althans als een hoofdelement gemengd is. In het pas-verschenen boek *Fragmenten uit het boek der vromen*, uit het Hebreeuws vertaald en toegelicht door prof. Beek[30], komen enkele passages voor die de Joodse eerbied voor het boek in een helder licht stellen. Het boek stamt uit de Middeleeuwen, uit de 13de eeuw, het bedoelt de stichting van eenvoudige mensen in het getto, het bevat een cyclus van weinig samenhangende verhalen, spreuken, legenden. De vertellers, samenstellers en de eindredacteur hebben geput uit Bijbel en Talmoed, zij leven duidelijk in de schaduw van de vervolgingen die met de oproep en de opzet van de Kruistochten gepaard gingen. De keuze van prof. Beek lijkt mij wijs. De vertaling is zo helder en bondig als men maar wensen kan.
De inhoud kan ons wel eens teleurstellen: van mystiek is eigenlijk weinig te speuren. Wat de 19de-eeuwse rationalisten niet konden waarderen, omdat het 'mystiek' zou zijn, is toch eigenlijk zelf typisch rationalistisch van aanvat, telkens vindt men dat droog-praktikale, dat precieze in de wettische opvatting van de religie, de onbreekbare schakels van loon en straf. Al dit uitwendige en kleine moet door een jood gevoeld worden als een aangrijpende wijze om in het verbond van God trouwhartig bezig te zijn. Beter verstaan wij de lof van de deemoed (bijvoorbeeld op 114vv. en van de boetedoening, 88). Wij zijn prof. Beek van harte dankbaar voor de goede daad dit boek ons aan te bieden: het is door zijn trefzekere woordkeus overal boeiend, het is door de aantekeningen (en de inleiding) ook goed te plaatsen in de tijd en in verband met bepaalde wezenstrekken van het joodse geloof.
Mij heeft heel bijzonder bekoord, en méér dan bekoord, aangegrepen de reeks passages over omgang met boeken. Daaruit komt mij een geest tegen van eerbied, kinderlijke, roerende eerbied voor de tekenen, voor het runenschrift van de geest. En men kan, meen ik, zeggen dat dit typisch 'joods' is en veel verklaart van die diepe volharding, door zovele joodse geleerden getoond bij de opklaring van de vragen van de geest. De jood is geworden tot het prototype van de 'klerk' en van de 'intellectueel'. Dat dit de uitwassen van

[30] *Fragmenten uit het Boek der Vromen.* Uit het Hebreeuws vertaald en toegelicht door Prof. Dr. M.A. Beek. Amsterdam: Arbeiderspers 1954, reeks *Scriptorium*.

formalisme, cerebraliteit en een eigensoortige steriliteit heeft meegebracht, neemt niet weg dat ergens midden in het joodse levensbesef een liefde woont voor de geest, die méér is dan het verstand, maar nooit zónder de volledigheid van het verstand zich realiseren kan. Wat wij eenzijdig voor de ziel reserveren, voor de verhouding van hart tot hart, héél het gevoel van verwantschap en overgave, van vreugde en weelde, van goede pijn en weldadige vermoeienis, dat heeft de joodse mens overgedragen op de géést. Ik zeg niet dat het klopt met de aard en strekking van het Oude Testament, deze houding en dit vermogen zijn een laat cultuurproduct, onder bijzondere druk ontstaan. Maar zeker heeft een en ander een wortel in het Oude Testament, namelijk in de niet-erotische opvatting van de liefde tot God, in de afweer van de heidense noties van het huwelijk tussen hemel en aarde, van het opgaan en verzinken in de omhelzing van het Al. In deze afweer is geboren wat wij in Europa als 'geest' en 'geestelijk leven' hebben leren waarderen. Zeer vele tekenen worden onder ons nog met eerbied bejegend, omdat en in zover het tekenen van geestelijk leven zijn. Nog eens: wij moeten de gevaren niet gering achten: de hele *Aufklärung* en het tegenwoordige neopositivisme van de Weense school zijn mede uitlopers van deze heerlijke en veelszins fatale eerbiedigheid. We kunnen daar nu niet op ingaan, het is te weids van problematiek. Wanneer men alles wel overweegt en goed tegen elkaar afweegt, komt men misschien tot een ambivalent oordeel over deze eerste voorbeeldige 'intellectuelen' die de joden waren. Waar het mij nu om te doen is moge zijn kracht-van-appel niet verliezen door te brede argumentatie. Het gaat mij om de eerbied voor het boek. Die is begonnen en begint telkens opnieuw 'religieus'. Er is één centraal heilig boek! En daar omheen schikken zich de uitgaven van verschillende aard, de vertalingen, de commentaren. Maar vandaar uit gaat op den duur élk boek delen in de wijding die aan de, in concentrische cirkels rondom de éne heilige Tekst gelegerde, boeken eigen is. Zoals door de verkiezing van Abraham alle geslachten van het land gezegend werden, gelijk in de menswording Gods het mens-zijn niet alleen ergens principieel is 'hersteld' in zuiverheid, maar elk mens, hoe ver hij nog staat van zijn Heiland, hoe hij nog tégen Hem spreekt, deel neemt aan de eer die de menselijke natuur te beurt viel, zoals de bijzondere hermeneutiek de algemene insluit (en niet omgekeerd), zoals dit laatste (op het eerste gezicht) alleen historisch schijnt te gelden (en niet principieel), namelijk in zover de methode van exegese in de geschiedenis het éérst de theologie heeft moeten bezighouden, maar in feite slechts aan de dag kan brengen één van de wonderen van het mens-zijn, één van de *cruces* van alle niet-gelovige antropologie, namelijk dat de mens het woord heeft – zo moeten wij verstaan hoe het zich denken laat dat de eerbied voor het centrale, nooit-toegeëigende, nooit-doorgronde Boek is overgedragen op alle ernstige voortbrengselen van de menselijke geest, hoe de 'religiositeit' de wortel werd van een goed, een warm rationalisme. Ik citeer nu enkele fragmenten uit *Het Boek der Vromen*.

"Men mag boeken niet voor het gemak gebruiken, op de wijze van iemand, die in de zon zit en een boek voor zijn gezicht houdt, opdat de zon hem niet steekt. En als hij wegens het schitteren van de zon de letters niet kan lezen, dan is het toegestaan om schaduw te laten vallen op het handschrift. Maar hij mag niet bedoelen er gemak van te hebben." (659)
"Het gebeurde dat iemand op reis aan zijn vrouw bericht had wanneer hij bij haar zou terugkomen. De vrouw, die wist dat haar man op het punt stond te komen, ging in het rituele bad (want zonder dit is de echtelijke gemeenschap verboden) en dompelde onder.

Haar man zei tot haar: omdat ge een bad hebt genomen voordat ik thuis kwam, zal ik u een som gelds geven om daarvoor een mantel te kopen. Zij zei tot hem: geef mij toestemming om voor die som gelds een boek te kopen of laat mij anders een schrijver huren, opdat die voor mij een boek uitschrijve, dat ik kan uitlenen aan hen die er de thora uit willen leren. Toen baarde zij een zoon – en al zijn broeders waren ongeleerd behalve hij (beter: en onder zijn broeders was hij de enige die een geleerde werd!)" (669)
"Als ge verbrande boeken ziet, geef dan ruimte aan het vermoeden dat ze op oneerlijke wijze door de bezitter of diens vader verkregen zijn, of dat de bezitter ze niet heeft willen uitlenen aan hen die begeerden te leren of dat ze al dadelijk niet om de zaak zelf geschreven zijn." (677)
"Als een boek op de grond gevallen is, moet men het opbeuren en kussen – als er twee boeken op de grond gevallen zijn, dan mag men het ene boek niet kussen voordat ook het andere is opgeraapt." (691)
"Jacob heeft twee zonen, van wie de één geen boeken aan goede mensen wil uitlenen, terwijl de ander dit gaarne aan goeden doet. Nu is het beter dat Jacob zijn boeken nalaat aan degene die lenen wil, het zal de ziel van Jacob ten goede komen." (675)
"Een vrome vrouw had een gierige man, die geen boeken wilde kopen en geen aalmoezen wilde geven. Als haar tijd gekomen was voor het bad, wilde zij niet baden en hij zei tot haar, waarom baadt ge niet? Zij zei: ik zal alleen gaan baden als ge boeken koopt en aalmoezen geeft. Hij wilde nog niet en zij weigerde te baden totdat hij boeken wilde kopen of aalmoezen geven. Hij klaagde over haar bij de wijze en die zei tot de man: gezegend zij die vrouw, omdat ze u wil dwingen tot uw plichten en niet weet hoe ze u op een andere manier zou kunnen dwingen." (670 a)
"Iemand die naar een ander land gaat en geld heeft om waren te kopen en hij vindt daar boeken die in zijn stad niet te vinden zijn zoals commentaren en toevoegingen – of in zijn stad zijn perkamenten en schrijvers duur of er zijn daar niet voldoende boeken voor degenen die willen leren en er zijn geen exemplaren van de thora voor de kinderen, dan is het een goed werk boeken te kopen en te verkopen in plaats van koopwaar; en als de behoefte aan boeken wordt gedekt, dan mag men met de boeken geen handel drijven."
Ziehier enkele fragmenten over de eerbied voor het boek, Er is sindsdien veel veranderd! Wij hebben het gedrukte boek, wij hebben oplagen in duizenden exemplaren, wij hebben algemene bibliotheken. Wij hebben een bredere cultuur. En wij hebben een concentratie op ons vak. Wij vervallen noodzakelijk tot een verzakelijking van de verhouding tot het geschrevene, ons voorgedachte, ons aangebodene. Met dit al is het uitzicht op het wonder van het boek, de gemeenschap met het boek, de eerbied voor het boek grotendeels verloren gegaan. Ons verstand weet van het nut, ons hart heeft zijn voorkeuren. Maar dat we met ons hart de géést hebben lief gekregen, dat kan men, helaas, van niet vele tijdgenoten zeggen. Toch, hoe zal er wijsheid ontbloeien als het verstand zijn gang gaat en als het hart thuis blijft om te genieten van de dingen van het hart? Er moet liefde zijn voor de geest, hartstochtelijke binding en overgave aan wat de geest voortbrengt. Wanneer dit mogelijk zou blijken, hier en daar, dan zou meteen duidelijk worden dat we, om uit de steriliteit van het verstand uit te komen, niet de weg terug behoeven te nemen naar de chaotische spontaneïteit van het gevoel, naar de *zweite Religiosität* (Spengler), waarin de mythe onwaarachtigerwijze opnieuw wordt opgericht. Waar het op aankomt is, zou ik menen, dat

we, zeker zolang het peil van de wijze boven ons bereik schijnt, een nieuw soort 'intellectuelen' kweken, 'klerken' die, zij het zuiver, zij het zondig, zich verlieven op de geest, de geest, die de continuïteit der eeuwen bewaart en de vriend is van elke stem die klinkt naast en tegen en boven het instinct, de geest die de letters drinkt als lafenis in een dor land, dat verkwijnt in de doodse stand van de blote utiliteit, de geest die wil bemind zijn en niet alleen gebruikt om verder te komen in de wereld, of ook hoger te stijgen in verstandelijke macht. Ik weet niet of in de komende tijden de kansen van de geest groot zijn, ik weet alleen dat de liefde niet wankelt, ook niet als de beminde arm en berooid en weerloos is en als niets geacht en de voetveeg geworden is van barbaren, die zweren bij bloed en ziel in hun bloedige of zielige willekeur.
Dit lag ons op de tong, het betreft maar één zijde van het kostelijke boek dat prof. Beek ons schonk.

WETENSCHAP EN WIJSHEID[31]

Bij het sluiten van dit academiejaar heeft de C.S.R. voorgesteld enkele overwegingen te houden betreffende de verhouding van wetenschap en wijsheid. Het zijn wat zwaar gestelde termen en wij zullen daarom trachten het vanavond wat praktisch te doen. Ter inleiding lezen wij enkele verzen uit Spreuken 8.
Het zou aanlokkelijk zijn vanavond over het moderne wetenschapsbegrip te spreken en aan te tonen hoe het zich al verder verwijderd heeft van de klassieke doelstelling, die de wijsheid (*sapientia*) mede omvatte. Die verwijdering gaat zelfs zo snel dat we ons geen *sapientia* meer kunnen denken die eveneens de hele *universitas* bevat.
Men vraagt zich in de exacte wetenschap af of het wel om waarheid gaat en niet veeleer om juistheid, juist experiment, juiste hypothese. Als het resultaat juist is betekent dit dat het past in het door ons ontworpen beeld van de wereld. Wij geven dit al te grif toe en berusten in de vervreemding tussen wetenschap en wijsheid. De meest bewogenen zoeken de wijsheid dan in de filosofie, maar het treft ongelukkig dat, tot ergernis van bijvoorbeeld Julien Benda, de tegenwoordige filosofie een soort dichterlijke bevinding wordt van de oerdata van het menselijk bestaan. Er is geen leidende autoriteit meer te wachten van de filosofie, er ontbreekt een *commune mesure*, juist ten aanzien van de meest fundamentele vragen van het leven.
Wat ons bij het sluiten van de cursus dwars kan zitten is de verlegenheid die we zouden moeten hebben wanneer iemand ons vroeg: zijt ge wat wijzer geworden? Gij, die per definitie *homo sapiens* zijt?
Ons antwoord zou luiden: misschien wat wijzer in ons vak. Maar we hebben van de *sapientia* weinig gesmaakt, we zijn wel door allerlei menselijke contacten, door schade en schande wijs geworden, maar niet zozeer door wat professoren, lectoren en anderen ten beste gaven.
Hoe jaloers kunnen we worden op de scholastiek, op Thomas Aquinas, die zegt dat lang niet alle *scientia sapientia* is, maar wel is alle wijsheid een soort wetenschap, ja zij is een soort

[31] Lezing gehouden op 1 juni 1954 ter afsluiting van een cursus van de Christen-Studenten-Raad. Overgenomen uit *In de Waagschaal* 9 (1953-1954), nr. 49.

synthese a priori, dat aan alle wetenschappelijk streven eerst grond geeft. De wijsheid is één, de wetenschappen vele. De wetenschap komt tot principiële uitspraken door conclusies, maar de wijsheid gaat ervan uit en is een rechter, een arbiter in elk dispuut. De gave van de wijsheid is een hoge gave van onderscheiding in menselijke en goddelijke dingen. Ze is een macht om te oordelen met name over de *altissimae causae*, de allerhoogste beweeggronden en de diepste mysteriën.

Als we de Bijbel opslaan, vinden we een bescheidener opvatting omtrent de wijsheid. De *chokma* is de praktische kunst om te leven in overeenstemming met Gods Verbond. Tot de *chokma* wordt ook gerekend de scepsis van de Prediker en de klacht van Job. De eenheid van dit alles is hierin gelegen dat alles gezegd wordt ten overstaan van God. Zo ook in de Psalmen 39, 49, 90: "leer ons alzo onze dagen tellen, dat wij een wijs hart bekomen" [Ps. 90: 12]. Het gaat om het beseffen van de tijd, het breken van de tijd aan de grenzen die ons gesteld zijn. De tijd uitkopen is praktisch, omdat het slaat op de eigen aard van het lot van de mens, die maar éénmaal leeft en daarin met de eeuwigheid is geconfronteerd.
Tussen geboorte en dood krijgt het eeuwig geheime gehalte van het leven gestalte. Zo is het niet alleen in het Oude Testament, maar ook in het Nieuwe, bijvoorbeeld in de Gelijkenissen. In de Heilige Schrift wordt de wijsheid vaak gesitueerd in het hart, dat is in het innerlijke zijn van onze persoon, waardoor we in relatie met God onmiddellijk antwoorden of ook niet antwoorden. "Welgelukzalig is de mens, die naar Mij hoort, dagelijks wakende aan Mijn poorten – want die Mij vindt, vindt het leven en trekt een welgevallen van de Here; maar die tegen Mij zondigt, doet zijn ziel geweld aan; allen die Mij haten hebben de dood lief." [Spr. 8: 34-36] Als men haar vindt, vindt men het leven en als men ernaast grijpt, vindt men het leven niet. Of in de gelijkenis van de wijze en dwaze maagden: de maagden bereiden zich voor op de voleinding van de tijden. Het is niet toevallig dat in Guillaume van der Grafts spel *De vijf maagden*[32] de vraag valt: waar zijn die vijf dwazen gebleven? Ze hebben de stap niet durven doen over de drempel van hun zelfhandhaving. In de tweede plaats is wijsheid altijd een leven onder de geboden van God. Dat het goede daarin praktisch is, dat het nooit in strijd is met het leven, maar het beschermt en redt, dat wordt door de wijsheid beseft.
In de derde plaats is de wijsheid de hypostasering van wat wij vroeger wat denigrerend burgerlijke deugden noemden: tucht, maat, ijver: "gaat tot de mieren, gij luiaard, en wordt wijs." [Spr. 6: 6]
In de vierde plaats is de wijsheid niet iets voor oude mensen, maar bestemd voor de jeugd, natuurlijk in eigen doorwerking. "Gedenk aan uw Schepper in de dagen uwer jongelingschap, eer dat de kwade dagen komen en de jaren naderen, van dewelke gij zeggen zult: ik heb geen lust in dezelve..." (Pred. 12[: 1]).
In de vijfde plaats moeten wij bij deze aspecten van het bijbelse begrip wijsheid horen wat midden in Job 28 staat: "Die wijsheid dan, vanwaar komt zij? – want zij is verborgen voor de ogen aller levenden – God verstaat haar weg en Hij weet haar plaats." [28: 20]

Samenvattend kunnen wij zeggen: de wijsheid in de Heilige Schrift, met name in het Oude Testament, is de *Vernunft* zelf, als we dit woord etymologisch begrijpen: *Vernunft*,

[32] Utrecht: CJVF 1953. [5959]

vernemen, het horen van Gods Woord, in tegenstelling met wat we onszelf kunnen zeggen. Het is het naar buiten-gericht-zijn om te vernemen wat aan alle ervaring richting kan geven, het is de *vernehmende Vernunft*. Het is die menselijke levenskunst waarin we precies of minder precies, misschien tastend grijpen het rechte gebruik van ons mens-zijn, het rechte beleven en zien van het universum, waardoor onze existentie zinvol en heilzaam en vol belofte wordt.
Daarom is het niet te verwonderen dat ook aan God zelf de deugd wijsheid wordt toegeschreven: in Hem is geen chaos. God is redelijk en als redelijk laat Hij zich vernemen. Gods wijsheid wil zeggen: Hij is praktisch gericht om zich te doen gelden als degene in wie gans geen duisternis is.
En als nu Jezus Christus ons wordt voorgesteld als het Woord van de Vader, dan gaat daar bij Paulus nog aan vooraf dat Hij ons ook gegeven is tot wijsheid. Ook hier is geen plaats voor zwevende speculatie.
Ook dit is praktisch.
Het is praktisch om te geloven in Hem in wie God zich met de mensheid heeft verenigd – het heeft God behaagd door de ogenschijnlijke dwaasheid van de prediking behoud te brengen, levens- en zielsbehoud, een extreem praktische zaak, en Hij heeft dat gedaan omdat de wereld God niet heeft gekend. “Die Mij vindt, vindt het leven.” [Spr. 8: 35]

En nu, het zou toch wel wonderlijk zijn als de wetenschap met deze wijsheid niets van doen zou hebben! Dat schijnt wel in sommige perioden zo te wezen, ook in ons studie-leven. Dan schijnt het dat wij in dat dualisme moeten berusten. Maar één van de dingen die we als christen-student moeten doen is dat we te kennen geven dat we alleen onder protest in dit dualisme kunnen berusten.
De christen-student getuigt van Jezus Christus, niet in abstracto maar concreet, binnen het raam van de problemen die aan de orde zijn, van Jezus Christus en daarin houdt hij proleptisch vast aan de idee van de universiteit.
Wij denken hier aan wat Paulus zegt: “Niemand kan een ander fundament leggen dan hetgeen gelegd is, hetwelk is Jezus Christus” (1 Kor. 3: 11).
Dat wil zeggen: wij kunnen bouwen, moeten bouwen, mogen bouwen onder Gods geduld, wij kunnen de wetenschap tot haar recht en gestalte brengen, maar geen fundament leggen anders dan wat de goddelijke veronderstelling is ook van het universitaire werk.
Dit fundament van de eenheid van God en mens in Jezus Christus blijft geldig en daarin zijn wij gerechtvaardigd in ons kleine bestaan.
En omgekeerd: wie *bewust* probeert een ander fundament te leggen gaat een geesteswereld in waarin de waarheidsvraag al meer verduisterd wordt.

Wij kunnen bouwen, niet voor de eeuwigheid, alleen voor onze eigen tijd en misschien een stuk daarna, wij kunnen bouwen ten dienste van de Kairos. Wij mogen van het fundament weten in de Heilige Geest, maar nog heerlijker is het te weten dat het fundament gelegd is, onafhankelijk van alle analyses en wereldbeschouwingen in hun bonte projecties. We hebben onder het geduld van God geleefd, hopelijk *pie* – en niet alleen in de theologische faculteit.
Hopelijk *iuste*, niet alleen in de juridische faculteit.

Hopelijk *sobrie*, niet alleen in de medische faculteit.
Hopelijk *sapienter*, niet alleen in de filosofische faculteit.
Onder het geduld van God waren we bezig in de verwachting van de ontferming over de komende jaren en we maken ons op dat we Hem mogen kennen en de praktische wijsheid over ons leven. Zodat het moge blijken dat het hier gaat om een levensbehoud dat we elkander zo graag zouden gunnen. Als we zó wijs geworden zijn, dan geloof ik dat de tijd, de doodswijsheid en het gebod en de ijver en ook de mismoedigheid als we de dingen niet aan kunnen, komen in een ander licht, een nieuwe glans, want "niemand kan een ander fundament leggen dan hetgeen gelegd is, hetwelk is Jezus Christus."

"HET IS VOLBRACHT"[33]

Kruiswoorden… in en ondanks en boven de harde werkelijkheid, ze geven licht. Toch zou niemand van ons ze durven overnemen, omdat ons lot niet dezelfde harde werkelijkheid heeft, zo hoog, zo eenzaam, zo heerlijk zijn zij, omdat de doodsgang van Christus zo diep, zo eenzaam, zo verschrikkelijk is. We zouden ze niet durven overnemen – onder de galg van het vuurpeloton – maar kunnen we dan wagen erover te mediteren? Is er niet iets oneerlijks in onze gedachten te ontvonken aan wat voor ons, voor zover wij nu zien, geen realiteit is geworden?
Toch zijn er ogenblikken in ons leven dat we de kruiswoorden, of een enkel ervan, plotseling, althans ménen te verstaan. Het zijn de uren waarin ons bestaan ons mislukt voorkomt – op een radicale wijze, als het ons moeilijker lijkt het leven nog lief te hebben dan de dood te verkiezen, als vissers, die de hele nacht over hebben gearbeid en niets hebben gevangen, als renners die, na vele prijzen te hebben behaald, de ijdelheid van alle prijzen hebben ervaren, als strijders tegen onze eigen instincten, die te lang en te vaak nederlaag lijden, als zoekers naar een zin in een eindeloos-ontmoedigende ruimte zonder richting of contour.
Marsman zei eens in de tijd van *Porta Nigra*[34] dat hij van heel het evangelie maar één woord verstond: *tetelestai*, het is volbracht! – dat is: *c'est fini*... Hij is niet de enige die bij alle bevreemding en distantie tot een stille identificatie is gekomen met Jezus. Ook Nietzsche in de tijd van de verdonkering van zijn geest ondertekende zijn briefjes vaak met: de gekruisigde – dit is een verstaan tot in de vereenzelviging.
Is dat aanstellerij? Is dat waanzin? Is het misschien zelfs blasfemie? Vergeten wij niet dat Jezus Christus Licht uit Licht en God uit God, waarachtig mens is[35] – *Ecce homo*![36]
Het kan niet zó zijn dat zijn menselijkheid een totaal-andere is dan de onze. Ook Hij is een zoon van Adam, de vermoeienis van het leven, de ervaring van de weerstand en de wanhoop, de bestorming door de vlagende wind van de zinneloosheid zijn hem niet wezensvreemd.
Het is volbracht! Dat betekent zeker óók wat Marsman noemde: *c'est fini!* – nietwaar? Het bitterste leven is zoet en de zoetste dood is bitterheid tot aan een grens waar zoals Job ergens [7: 15] zegt: onze ziel de verworging kiest!

[33] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 9 (1953-1954), nr. 50.
[34] H. Marsman, *Porta Nigra*. Utrecht: De Gemeenschap 1934.
[35] Uit de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel.
[36] "Zie de mens!", Joh. 19: 5.

Inderdaad, aan Jezus is alle vreugde ontzonken.
Hij drinkt de beker tot op de bodem. Over alle tederheid slaat de schaterlach van de onverdelgbare stompzinnigheid van het mensdom.
Maar als dit álles was, dan zou er in dit kortste en voor Gods Kerk kostbaarste kruiswoord niets zijn dat ons helpt te leven, dat ons ontrukt aan de diepe mismoedigheid die daar woelt in de diepte van ons gemoed, dat ons ontheft aan het eindeloze tekort van de onderneming die leven heet.
Dan zou hier niets zijn dat begint de last van onze schuld van ons weg te nemen.
"Het is volbracht" kan naar de bedoeling van de evangelist niet betekenen: deze wurgende doodsangst, heel deze misère is nu tot een einde gedragen!
"Dit zweven tussen dood en leven en deze pijn, / o dat het gedaan mocht zijn!"[37]
Voor de christenheid is het kruis altijd een teken van heil, een onderpand van de toekomst, een oneindige krachtbron geweest. En het sterven van Christus was haar gewichtiger dan Zijn leven en werken – het feit van Zijn dood is een heilsfeit.
We zijn daaraan gewend – maar hoe vreemd en kenmerkend is dat! Het is ondenkbaar dat de dood, het uitblussen, het verwaaien van Boeddha, de verlichte, voor zijn aanhangers iets zou betekenen. Hij sterft, maar zijn léér blijft. Zoals het ook ondenkbaar is in de religie van de volkeren een parallel van Kerstmis te vinden – de geboorte van Christus, het feit van Zijn bestaan, Zijn mede-zijn mét ons in deze wereld wordt gevierd, niet Zijn leer, Zijn voorbeeld, Zijn wonderen, hoezeer die in Zijn bestaan opgenomen zijn.
"Het is volbracht" herinnert aan de schepping: alzo zijn volbracht de hemel en de aarde.
Wij staan in verbazing voor het wonder van het niet-niet-zijn, voor de ondoorgrondelijke glorie van het leven.
Zo heeft Jezus Zijn werk volbracht, voleindigd, het werk dat een wereld in het aanzijn roept, een nieuwe wereld van verzoening, gerechtigheid en vrede. Joh. 17[: 4v.]: "Ik heb U verheerlijkt op de aarde, ik heb voleindigd het werk, dat Gij mij gegeven hebt om te doen – en nu, verheerlijk Gij Mij, met de heerlijkheid, die Ik bij U had, eer de wereld was." Volbracht is de arbeid van de liefde – de liefde die God vasthoudt voor de mensen, hoewel zij hem verwerpen – de liefde die de mensen vasthoudt voor God, hoewel Hij ze in hun rebellie terugwijzen moet en verwerpen, — volbracht is dit staan in het midden tussen de vervreemden.
Volbracht is de strijd tegen de demonen, die Hem zouden willen wegtrekken uit de baan van de gehoorzaamheid aan de Vader – volbracht is het dulden van de opperste en vurigste haat van de wereld.
Volbracht is het wonder van Zijn actieve en passieve gehoorzaamheid, volbracht is Zijn gang in het duister met geen steun dan het geloof, dat zich midden in de godverlatenheid vastklampt: mijn God!
Volbracht is het offer – de offergang, de offerande – de wet van het tarwegraan, indien het in de aarde niet valt en sterft, zo blijft het alleen, maar indien het sterft, brengt het veel vrucht voort (Joh. 12[: 24]).
Volbracht is de fundering van het Rijk – de wereld kan nergens meer onschuldig zijn in haar

[37] Eerste regel van het gedicht 'Dit zweven tusschen dood en leven' van J.H. Leopold. Te vinden in *Verzameld Werk* 1. Rotterdam: Brusse, Amsterdam: Van Oorschot 1951, 231. Daar: "Dit zweven / tusschen dood en leven / en deze pijn – / O dat het nu genoeg mocht zijn."

verzet. Christus wordt altijd verheerlijkt, ook en juist waar de contrastmatige tendenties zich doorzetten. Dit alles is mee-omvat in het kruiswoord: het is volbracht.

Terugziend is het alsof de Heer Christus dit alles aanvaard, maar ook gezocht heeft, alsof Hij verlangt naar deze wijze van ondergang, alsof Hij in dit alles niet alleen offerande en priester, maar ook de koning is geweest, die de buit uitdeelt van Zijn triomf.
Ja, Hij heeft het geweten, dagen en nachten lang. Ja, Hij heeft het geweten, Hij heeft het gruwelijk-dubbelzinnige woord gegrepen van de verhoging: de Zoon des mensen zal verhoogd worden – op het kruis, op de troon. Het kruis zelf is de triomf en Pasen is slechts het openbaar worden, het uitschijnen, het doorstralen van deze triomf.
Het is volbracht! niet alleen dat leven van ons, zoals Marsman meende, maar bovenal en veel meer: dit leven vóór ons, dit lijden ons ten goede, deze dood, waarin de vergeving over ons verkeerde leven gespreid en bezegeld is. Er is geen in de diepte mislukt leven meer.
Het is volbracht! De kerk heeft de verborgen triomf in dat kruiswoord goed en diep gehoord.
Het is volbracht! Dat wil zeggen: het is goéd geworden op de aarde, het is goed geworden tussen God en mens, het is goed geworden tussen de eeuwige Rechter en onze ziel, het staat goed met het leven – hoewel het ons benauwt.
God heeft het goed met ons gemeend, Hij heeft het goed met ons gemaakt – in Zijn Zoon!
Christus koos ons lot, Hij werd ons levens- en lotsgemeen, opdat wij Zijn medegenoten zouden zijn, deelnemend aan Zijn heerlijk lot, aan al Zijn deugden en verdiensten, ja delend in Zijn onschendbare glorie.
Ons falen is de weg geworden van de genezende kracht, om ons geschonden bestaan te helen.
Mens-zijn is nu een kwalificatie, namelijk met Jezus bestaan, samen met Jezus bestaan in één gezegende existentie.

Niemand weet welk lot u en mij in deze wereld nog wacht. Misschien is de onnozelste nog geroepen tot getuige, en de twijfelaar nog geroepen tot het martelaarschap. Wij willen daarop niet vooruitlopen, maar het zou kunnen zijn dat er een tijd komt waarin we de kruiswoorden hoger zien stralen boven een harde wereld van ongerechtigheid, van uiterste demonie. Het zou kunnen zijn dat het vreemde ervan weggenomen wordt en dat iets ervan in ons eigen leven ingaat.
“Indien wij met Christus lijden, wij zullen ook met Hem verheerlijkt worden.” [Rom. 8: 17]
Misschien zullen we Stefanus eens kunnen nazeggen: Here Jezus, reken hun deze zonde niet toe... [Hand. 7: 60]
Maar ook dan zal onze eigenlijke levenskracht en onze stervensmoed gelegen zijn, niet in onze deugd en vroomheid, niet in onze moed en volharding, maar in de vrede die er is gesticht tussen God en mens – de vrede in hetgeen Christus voor ons deed – de vrede die alle verstand te boven gaat [Fil. 4: 7].
Aan deze vrede voeden wij ons in de eucharistie en in de heilige communie, de klassieke avondsmaalsliturgie van de hervormde Kerk – maar er is niets in dat niet door roomse christenen, ja, door de ganse kerk op aarde zou worden beaamd, als het daar heet van

Gethsemané: waar Hij gebonden werd, opdat Hij ons zou ontbinden...[38]

POST CHRISTUM NATUM[39]
Kentering en ommekeer

Wij hebben het al zo vaak gehoord, dat het soms tuit en dan weer alleen zeurt aan onze oren, die retorische vraag: wat er nu eigenlijk veranderd is sinds Jezus' geboorte? Wanneer die vraag maar gestadig herhaald wordt en van alle zijden terugslaat van de wanden van de werkelijkheid, wordt het onuitgesproken antwoord een dogma, een negatief, dor wachtwoord, dat de teleurgestelden, de altijd en alom tekortgekomenen elkander toeroepen als klacht en... als troost, want stel je voor dat ons idealisme eens níet teleurgesteld werd! Waarmee zouden we onze lieve Heer nog langer aan het lijntje houden? – de kentering zou ons waarachtig dichtbij de ommekeer brengen en, half-gemeend (alles is bij ons half), zouden we bijna zeggen: "gij beweegt mij bijna een christen te worden" [Hand. 26: 28]). Dit geweldig-duistere dogma, deze loden lucht van vergeefsheid kan heel goed samenwonen met het waterzonnetje van het geloof in de evolutie, in de vooruitgang. Dat is de dubbelhartigheid ervan, en de verwarde klucht van klacht en kracht (kracht door klacht) wordt dan ook opgevoerd met steeds uitgestrekener morele gezichten. Wat is er nu eigenlijk veranderd sinds Jezus' geboorte? Dwaze christenen, die zich aan zulke praat aanpassen en een beetje meezuchten, die zeggen: "och nee, in de 'wereld' is niets veranderd, maar in de harten, althans in de *harten* van sómmigen...." of die zelfs verder gaan en menen: wee ons, de 'wereld' is sindsdien steeds slechter geworden, en als niet bij enkelingen en groepen iets anders, iets beters werd gevonden... dan stond de Here God voor gek.
Wie zo praten geven blijk niet te weten wat historie in het algemeen voor dimensies heeft en hoe diep in het bijzonder deze historie, die de Tijd in de tijd, de tijd-der-tijden is, reikt tot aan de wortels van ons bestaan. Iemand als Rilke wist er iets van, hoewel hij toch bepaald geen christen was in belijdende zin of zich niet voor een christen hield en zelfs zei met de jaren zich meer te distantiëren van het 'geloof' (*o, harmloses Heidentum* plus *moralin*-smook[40] van roomse streken) – *Rilke* dan zegt in een brief omstreeks Kerstmis 1923: "er bestaat geen ogenblik in het lange jaar, waar men zozeer in staat is de altijd mogelijke verschijning der Genade, en dan haar alomtegenwoordigheid, zich voor de geest te stellen, gelijk deze over de eeuwen heen onafhankelijk blijvende winternacht, die, door de onvergelijkelijke aankomst van dit alle wezens veranderende Kind, de som van alle overige aardemachten met één slag overtreft en overwint – de zomer moge ons met troost en weelde verwennen... wat zijn alle vreugden van de zomer tegen de onmetelijke schatten-van-troost, die in deze onaanzienlijke, ja arme nacht liggen opgetast... Alle verkondigingen van de vóórtijd zijn niet toereikend, deze nacht aan te zeggen, alle hymnen, die tot zijn lof gezongen worden, zijn niet bij machte in hun klanken de stilte en de spanning te bereiken, waarin herders en koningen nederknielen – gelijk toch ook wij, géén van ons, ooit in staat geweest is, terwijl deze wondernacht aan hem geschiedt, de maat van zijn beleven aan te

[38] Uit het klassieke hervormde Avondmaalsformulier.
[39] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 9 (1954-1955), nr. 13.
[40] *Moralin* is een term van Friedrich Nietzsche, o.a. in *Der Antichrist*: een verzonnen bijvoeglijk naamwoord, met de betekenis van 'van moraal of moralisme vergeven'.

geven."[41]
Het zal de lezer opgevallen zijn dat Christus' persoon en werk hier niet rechtstreeks worden aangezien, veeleer wordt Christus door de Nacht, de wonderbare, vervangen. Het is die "over de eeuwen heen onafhankelijk-blijvende winternacht", die al deze geestelijke rijkdom uitdeelt. Natuurlijk is de nacht van 25 december slechts een téken van wat, ja van wat? Ik dacht daarvan dat sinds Christus' geboorte alles veranderd is. Dat kunnen we niet alleen als belijdende christenen, maar als mensen van dit werelddeel, ja als aardbewoners weten. Objectief is er iets, nee alles veranderd. Deze objectieve verandering ligt ergens tussen Gods Daad zelf en ons individuele leven. Deze verandering is van die Godsdaad slechts een reflex, deze verandering is echter tegelijk een gegéven dat aan ons individuele beleven *vórgegeben* blijft. Want we zijn *Jezus' medemensen* geworden en de kinderen van de Vader op deze aarde. We zijn het geworden door een staatsgreep, een verovering, een penetratie – nee, door een geboorte, een wonderbaar-gewone geboorte. Men kan niet ontkennen dat men een broertje gekregen heeft. Zo is het bij deze gewone geboorte, en het wonderbare ervan, dat zozeer verborgen is, blijkt toch altijd machtig genoeg om het gewone van deze gezinsuitbreiding een weinig doorzichtig te maken tot op het wonder. Daarom sprak Rilke, die niet gelóófde van die 'Nacht' en niet van Christus – maar hij zei tegelijk zulke hoge, *overdreven* dingen van die Nacht, hij gaf zulke onmogelijke maten aan de macht van die Nacht dat hij ons ruimschoots gelegenheid geeft in te zien in het wonder (al is het maar een reflex van het Wonder van de Verzoening), hoezeer werkelijk 'na Christus' alles anders is geworden. En voorgoed!
Wij kunnen geen heidenen meer zijn. Het gaat niet meer: hoe vaak de volkeren het ook geprobeerd hebben, we kunnen niet meer geloven in God-Natuur. 'Na Christus' worden heidenen, die zich níet bekeren, tot 'atheïsten', ontkenners van het Godsding en de Godskracht. Nee, wij kunnen geen heidenen meer zijn. Zetten we toch dóór, dan worden we 'na Christus', als het er op aankomt, liever... nihilisten.
Wij kunnen geen joden meer worden. Dat was een tijdlang in het Hellenisme een goede toevlucht tot de Éne, uit de chaos tot de klare Wet. Maar nu gaat dat niet meer. De zin van de wet is liefde. Dat weet ieder kind en iedere pooier. En we weten het niet door speculatie, ook niet door Jezus' voorbeeld, maar door *Gods* Voorbeeld, door de Weg, de dalende en stijgende curve van Gods Gang over Bethlehem en Golgotha.
Wij kunnen niet meer in de Natuur gelóven. De aarde is aan de mensenkinderen gegéven, daarom zal er 'na Christus' (met en ondanks de christenen, mét Keppler en Newton en ondanks Bettex[42]) een waarheidsdrift varen in de natuurwetenschap. Maar als het ons uit de hand loopt en automatisch tot verderf voert, dan weten we 'na Christus' allemaal (of we het openlijk aandurven ja dan nee!), dat we het schoonste en nuttigste hebben te staken en af te breken. Na Christus zijn er pas de echte spanningen, de wezenlijke conflicten, de 'onoplosbare' problemen en 'onverantwoorde' eenzijdigheid in het zedelijke besluit.
Wij kunnen niet meer in rassen, klassen en standen geloven. We hebben het altijd weer

[41] Te vinden in Rainer Maria Rilke: *Briefe aus den Jahren 1914-1921.* Leipzig: Insel Verlag 1937. [3868] Deze *Weihnachtsbrief* was gericht aan zijn moeder Phia en werd geschreven op 17 december 1920 (en niet "omstreeks Kerstmis 1923"). Ook geciteerd in M's kerstpreek *'t Liep tegen het nieuwe jaar*, eerste uitgave 1937.
[42] J.F. Bettex (1837-1915), Zwitsers wis- en natuurkundige en bijbelcriticus.

geprobeerd, we hebben gedaan alsof we er werkelijk in gelóófden als aan fundamentele verschillen. Het lukt nooit. Geen monster-theorie, geen leugenpropaganda, geen terreur kan ons het gelóóf in de wortel-waarde van ras, klasse en stand teruggeven. Het blijkt ook uit heel de verhalende literatuur. Zij onderstelt geen *noodlot* meer en verliest zich niet meer in sentimentele beschouwingen over de wisselende kansen van het *geluk*.
Maar bovenal, reeds in de laatste uitlopers van de zogeheten zilveren latiniteit, wordt het onderscheid tussen de kleine en de grote gebeurtenissen gerelativeerd, de 'hoge' en de 'lage' stijl worden ineengesmolten, het pathetische wordt kleiner en de stille passie groter. Retoriek en moraliteit, de klassieke glansnummers vinden al minder een plaats in de aandacht. Het is alles anders geworden: *vorst en bedelaar, hartstocht en keuze, deugd en misdaad, ze zijn ánders geworden* in het oordeel van de mensen, niet zó anders dan het Evangelie zelf het bedoelt (niet in de zin van de 'rechtvaardiging van de goddeloze'), maar toch geheel anders. "Natuurlijk bestaat bij deze vermenging van stijlgebieden geen artistieke bedoeling, maar zij is van de aanvang af gegrond in het karakter van de joods-christelijke geschriften, zij werd door de Incarnatie van God in een mensenleven van de allerlaagste maatschappelijke rang, door Zijn leven op de aarde tussen alledaagse mensen en verhoudingen en door Zijn naar aardse maat smadelijk lijden en sterven nog heller, opvallender en heeft, noodzakelijk, gegeven de grote en snelle uitbreiding van het Christendom, de voorstellingen aangaande het tragische en het verhevene beslissend beïnvloed." (Erich Auerbach, *Mimesis – dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, 47).[43]
Is het nog nodig te zeggen dat wij 'na Christus" nog voortdurend, bij streven en tegenstreven, door de golvende kracht bewogen worden van die *kentering* van de tijden die God gesteld heeft op de plaats van het 'Lot', door Christus, onder het 'Lot' doorgaand, te vieren als God uit God en Licht uit Licht? Moet nog gezegd worden dat onze hele houding *tegenover ziekte en nood, tegenover natuurramp en maatschappelijk onrecht* zó ingrijpend gewijzigd is ('door Christus!' wel verstaan), dat boven elke plaats van verpleging en voorzorg, elke zaal van sociaal-politiek beraad, elke kamer waar gedacht wordt over een objectief-geldige politiek ten bate van het méns-zijn op aarde, gevoegelijk Zijn naam zou kunnen staan, afgezien daarvan of dit een humanistische, communistische of christelijke plaats zou heten?
Intussen is er wellicht, hetgeen in de rede ligt, nooit een zo nieuw licht neergedaald op een door de antieken zo vergeten gebied, als het geval is met *de wereld van het kind*. Dat dit een eigen wereld is en een eigen waarde heeft, ja dat deze wereld (zonder dat wij er ook maar een ogenblik aan denken het kind voor onschuldig en onnozel te houden) ons is opengegaan als de wereld van de oorsprong, waaruit het *genie* leeft en waaraan in zekere zin de werken van de Boze worden ontdekt en gemeten en geoordeeld – wellicht is dit de meest revolutionaire effulgeratie van die "Nacht", waarvan Rilke sprak. En alles wat wij, *n'en déplaise* Nietzsche, terecht voor *deugden* houden: ootmoed en deemoed, afhankelijkheid en ontvankelijkheid, levensvertrouwen en gehoorzaamheid – het zijn voor ons toch nog dubbelzinnige deugden als zij met de *kinderlijke zin*, met de genialiteit van het kindschap niet gemengd zijn.

[43] Bern: Francke 1946. [3817] Eerste Nederlandse vertaling Amsterdam: Agon 1991.

Wat zullen wij nog bijbrengen om de kentering te markeren die 'post Christum natum' ons leven op aarde heeft gestempeld en geijkt? Hoeveel zou er nog te zeggen zijn over het recht van de subjectiviteit, over het peillood van de psychologie, over de transmutatie van onze meest verholen gevoelens in het krachtveld van de *muziek*, de muziek die, van de eerste liturgische incantatie, klein geneurie dat tot leeuwerikskreet zich verheft, tot aan de gigantische symfonieën en de onpeilbaar-verinnigde kwartetten van de moderne tijd, niet klagen kan zonder tot de lof zich te bereiden en nooit gans verloochenen kan het heilig *Magnificat* voor het Licht dat is verschenen in onze nacht. Zelfs de grootste verloochening (altijd verloochening, dat is: weigering de ommekeer te voltrekken, die aan de Kentering beantwoorden zou), zelfs de verkering van het spel heeft geen vrij spel, zelfs als we naast "de grote Tass is dood"[44] geneigd zouden zijn te roepen "de muziek is dood", zelfs door het aan alle lied contradictoire gedruis en gedender van de moderne tijd, blijft de *regeneratie* werkzaam, minder geïnspireerd op de natuur, de ruisende bladeren en de zingende vogels dan wel op de her-innering aan de geschiedenis, aan de kern van alle geschiedenis: "en zij zongen een nieuw lied: Gij hebt ons voor onze God gemaakt tot koningen en priesters en wij zullen als koningen heersen op de aarde" [Opb. 5: 9v.]. En deze herinnering hangt vol geur van beloften. Niet Orpheus zingt dóór, maar de engelen en de gemeente zingen ons vóór en alle tongen, alle talen paren hun stem met die zang.
"En zij zingen een nieuw lied" ...zij allen, jong en oud, melancholieke lieden en opgewekte mensen uit Oost en West, van alle richtingen en temperamenten. De kerk en haar lied zijn katholiek. Er zijn geen psychische noodwendigheden zo sterk dat ze zouden kunnen bepalen, of een mens al dan niet zal *zingen van binnen*, of hij al dan niet in staat zal zijn deel te nemen aan het "nieuwe lied". Zij zingen allen, "uit alle geslacht en taal en volk en natie". Zij allen die nog leven en het kleine gebeuren en het grote geschieden tegentreden met verwondering, omdat de dag vanuit "die Nacht" hun verschenen is als een godsgezant van het gouden Oosten, van het Komende. Zij allen, *na* elkaar in de tijd, generaties die de opeenvolging van stijgende en dalende cultuur doormaken. Maar ook *naast* elkaar in de ruimte van de polyvalente en weerbarstige wereld van heden, zij allen *naast* elkaar in de ruimte van de leervormen en levenshoudingen en cultuurgestalten, samen als één volk van bezochten en verkorenen, die in één zang zoeken, de zang van de éne *Bejahung* zelfs van de geschiedenis, omwille van de éénmaal Geborene, de onder het kruis Gebukte, de éénmaal aan onze waanzin Bezwekene, die door alle orden van het bestaan is heengegaan om, opgestaan en verheerlijkt, nu voortaan de geschiedenis metterdaad te beheersen, zo stil en zeker als zon en maan reizen langs hun baan, zo geweldig en volhardend als de vlam van de Geest zijn duur verhevigt en voor zich noch voor een ander [als] ontvlamd wezen de ondergang gedoogt.
"Brandt los, mijn hert, van al dat uw gevlerkte vlucht ombindt;
brandt los van kot en ketens, nu de wenende ogen ontblind;
brandt los, mijn hert, 't is nu, 't is nu dat de hemelvaart begint."[45]

[44] Onbekende uitdrukking of citaat.
[45] Gedicht van Guido Gezelle uit *Driemaal XXXIII Kleengedichtjes* (1860). Te vinden in *Dichtwerken* deel 1. Amsterdam: Veen [3]1949, 501.

MYSTERIE IS HET AL[46]

"De verborgenheid des Heren is voor degenen die Hem vrezen en Zijn verbond dient om hun die verborgenheid bekend te maken" (Ps. 25: 14)

"Wij waren vervreemd", zo zeggen de vromen, de gekenden van de Heer. Nooit zal een mens zeggen: ik bén vervreemd, want wie vervreemd is die wéét het niet, die zegt het dus niet. "En nu kennen wij God", zo getuigen verder de godsvrienden van alle tijden, het is een kennis die van binnenuit door de ervaring van Zijn Liefde wordt gevoed. Het geloof, dat een gave van God is, heeft ook aan zich de zijde van de ervaring.
De verborgen Omgang die immer geschiedt, buiten ons bewustzijn óm, om ons bestaan in het leven te behouden, deze verborgen Omgang wordt nu in eerbiedigheid ook onzerzijds onderhouden in de Geest.
God heeft zich geopenbaard aan ons, de Onbekende werd ons bekend, en wij leven om Hem dagelijks dieper te leren kennen. Nu gaan wij van dat heil, van die kennis en die vreugde natuurlijk *spréken*, wij weten een schat bij ons, die wij niet voor onszelf mogen houden, waarvan wij zouden willen uitdelen – en zie, als we gaan spreken, dan merken wij dat wij over verborgenheden spreken en dat het niet duidelijk te maken is aan anderen die er innerlijk buiten staan – en dan merken we ook dat het voor onszelf – zij het in een andere zin – verborgenheid is en blijft. En dat, terwijl het één en al openbaring is, verblindend-rijk.
Daarin zijn 'gelovigen' en 'ongelovigen' zo één dat het leven van God voor hen beiden een verborgenheid is. Met dit verschil dat het voor de laatsten een verborgenheid is waar ze tegenaan kijken en voor de eersten een verborgenheid waarin ze zijn ópgenomen. Daar weidt hun ziel met een verwonderd oog.
"De verborgenheid des Heren is voor degenen die Hem vrezen en Zijn verbond om hun die bekend te maken" (Ps. 25: 14). De eerbiedigen, die huiverend uit de vervreemding ontkwamen, vinden een verborgenheid, een verborgen omgang, en het verbond moet in de weg van de belofte hun die verborgenheid bekend maken. Degenen die God "vrezen" zijn ontvankelijk voor de omgang, de inkeer tot het verkeer met het mysterie.
Wanneer een verborgenheid bekend gemaakt wordt, dan is dat wat eens verborgen was niet meer verborgen, zou men zeggen. Evenwel zo is het niet: de verborgenheid die bekend gemaakt wordt blijft verborgenheid. Gelukkig maar! dat wij de Here nooit begrijpen. Het Evangelie, de goede Boodschap heet mysterie, verborgenheid niet alleen omdat het verborgen was in het verleden, maar ook om zijn blijvend wezen, omdat in Christus alle schatten van de wijsheid en de kennis verborgen zijn. Het gaat om een onnaspeurlijke rijkdom (Ef. 3: 18) en de vrome stamelt van het onuitsprekelijke. Het geopenbaarde is zó rijk dat het verborgenheid blijft, stille, volle, zalige verborgenheid: "Gode zij dank voor Zijn onuitsprekelijke gave" (2 Kor. 9: 15). Zouden wij niet "vrezen", huiveren van eerbied?
De discipelen mogen verstaan "dingen, die verbórgen waren van de grondlegging der wereld" (Mt. 13: 35). Het Koninkrijk van God gelijkt "een schat, in de akker verborgen" (Mt. 13: 44). De apostel wil niet dat zijn gemeenten "onbekend is de verborgenheid, die

[46] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 9 (1954-1955), nr. 43.

verborgen is geweest van alle eeuwen en alle geslachten, maar die nu geopenbaard is aan zijn heiligen" (Kol. 1: 26) en hij vraagt hun voorbede "opdat hij met vrijmoedigheid de verborgenheid des Evangelies moge bekend maken" (Ef. 6: 19), en een ander maal: "dat God hem de deur des Woords opene, om te spreken de verborgenheid van Christus" (Kol. 4: 3). En de predikers heten: "uitdelers der verborgenheden Gods" (1 Kor. 4: 1).
Al het verborgene wordt ons hoe langer zo meer bekend en al het bekende wordt ons hoe langer zo meer verborgenheid. Als het voor u of mij *níet* zo zou zijn, dan komt dat omdat wij zijn uitgevallen uit de vréze. De verborgenheid van de Here is voor degenen die Hem vrezen. Diep, o diep gaat het leven: het gaat tegen de verbórgen afdwaling (Ps. 19: 13), het gaat om de "verbórgen mens des harten" (1 Petr. 3: 4), het gaat om het gebed in het verbórgene, voor de Vader, die in het verborgene is (Mt. 6: 4, 6, 18) – het gaat er ten slotte om dat God de ziele bergt "in het verborgene van Zijn tent" (Ps. 27: 5), het gaat er ten slotte om dat van ons geldt: "uw leven is met Christus verborgen in God!" (Kol. 3: 3).

Mysterie is het al en mysterie blijft het al. Wij kennen de verborgenheid áls verborgenheid. Wij kennen de Verborgene áls de Getrouwe die ons heeft liefgehad. Maar hoe meer wij daarover denken, des te meer wordt het ons weer verborgenheid. Evenwel geen vreemde – nee, gekénde verborgenheid, en dat gaat zo, kwelling en zaligheid van al onze dagen, verder, totdat wij zullen "kennen gelijk wij gekend zijn" [1 Kor. 13: 12], dan is alles bekend, dan is alles mysterie.
Dit is het hoge en heilige: dat wij niets begrijpen tenzij wij begrijpen dat wij begrepen worden, dat wij niets kennen tenzij wij bekennen dat wij gekend worden. Groot is de openbaring, daarom is groot de verborgenheid. Wat God ons geeft is onuitsprekelijk-*groot*, daarom ook *onuitsprekelijk*-groot. Geen duizend apostelen en dichters spreken het uit! Maar ieder die de Here vreest heeft er op zijn wijze deel aan, de verborgenheid is voor hem, hij is erin opgenomen en hij mag dat weten. De eenvoudigsten, herders van de velden, horen een nieuw lied en vinden de openbaring van Gods Liefde in de doeken van de onschijnbaarheid en onnozelheid.
Gelijk wij het allen wel voelen tegenover het wonder van Bethlehem: God was de Verborgene en de mensen leefden om te zoeken en te tasten of zij Hem vinden mochten, hoewel Hij niet verre van hen was. En zie, de Verborgene heeft zich geopenbaard in Jezus Christus, "daar is uit 's werelds duistre wolken een licht der lichten opgegaan".[47] Maar waarlijk! is deze openbaring nu niet juist dé verborgenheid, want wie zou nu God zoeken achter dat kleine kindeke? Is het licht, dat in duisternis kwam, zélf niet zó bedekt dat men het zóeken moet, dragend de fakkel van het verlangen? Als God mens wordt om zich te openbaren, hélemaal mens, zodat niemand iets anders kan zien dan een mens, is God dan niet in Zijn openbaring verborgen onder het kleed van de menselijke natuur?
Zeker, Kerstmis roept met blijde kreet: "God geopenbaard in het vlees", maar juist daarom: "zie, de verborgenheid der godzaligheid is groot" (1 Tim. 3: 16).
Zeker, Jezus roept: "Wie Mij gezien heeft, die heeft de Vader gezien" (Joh. 14: 9), maar Hij zegt ook: "zalig is hij, die aan Mij niet zal geërgerd worden" (Mt. 11: 6).

[47] Eerste regel van gezang 10 uit de hervormde bundel van 1938, gezang 26 in het Liedboek voor de Kerken (1973).

Waar de verborgene zich openbaart, daar is de hartstocht van de innerlijkheid, de drijfkracht van het verlangen nodig om “te houden de verborgenheid des geloofs in een rein geweten” [1 Tim. 3: 9]. Het is een enge poort [Mt. 7: 13], want de mens moet er alléén door om te komen tot de vreugde van de geopenbaarde verborgenheid. De vreze is die enge poort, de eerbied, die niet durft toetasten. En als er het verbond niet was, de belofte dat het onmogelijke werkelijkheid zou worden, wij waren in onze druk reeds lang vergaan...
Maar zie, deze enge poort is een poort voor *vólken*. De volheid van de beloofde tijden is voor de volken aangelicht, waar God de Zoon zich huwt aan de menselijke natuur. “Voorwaar, de verborgenheid der godzaligheid is groot: God is geopenbaard in het vlees, is gerechtvaardigd in de Geest, is gezien van de engelen, is gepredikt onder de volkeren, is geloofd in de wereld, is opgenomen in heerlijkheid” [1 Tim. 3: 16]. En wij met Hem! Wij zijn “binnen”! Geborgen in de Verborgenheid.

LAWAAI[48]

Het lawaai waaronder wij stedelingen van deze tijd bedolven worden, tot afstomping gedoemd schijnen, heeft nog weinig de aandacht getrokken, misschien omdat de bezinning, die bij de bezonnen geest zou kunnen intreden, gepaard gaat met een áfkeer sterk genoeg om deze tergende non-stop productie te verdringen als een sfeer die… des duivels is. Bovendien, er zijn werkelijk gewichtiger, beklemmender vragen: de moderne bewapeningsindustrie, de doden en de vermoorden in het publieke verkeer. Maar zowel in de vervulling als in de ontlediging van een cultuur hangen *alle* verschijnselen *samen*. De knalpot van de motor(fiets) is zeer verwant met de rock ’n roll rage, de voetbalpool en aanverwante instellingen (tot bevrediging van de goklust) en de burgerlijk-bête alleen-maar-verbázing bij het ómslaan van antistalinisten in neostalinisten, het boulevardblad met zijn sensaties die nergens iemand áángrijpen (als in naïever tijden) en de flair van een “regering” vandaag iemand op te hangen als verrader, om hem morgen op te graven en te verheffen tot held van het volk – het past bij elkaar, het roept en stuwt en dekt elkaar. Het wordt samen gerechtvaardigd niet zozeer door de vox *populi* (die de *vox Dei* heette), maar door het *zwijgen* van de menigte, dat als de fan is die wentelt in het zwoele geweld van de zwijgende goden. Hoe zou het anders kunnen zijn als, globaal gesproken, niemand meer weet vanwaar hij *komt* en waarheen hij *gaat*, omdat het maar al te duidelijk is dat de mens eenvoudig naar kantoor of naar huis gaat of elders buitenshuis zijn diepste uithuizigheid viert als een zegepraal van de weigering *ergens te zijn*, als een feest van de ontwortelde levensdrang, een feest van de ontwaarde, ontzielde instincten (want ook en juist de natuurlijke instincten fungeren niet meer!).

Intussen zijn zij het kind van de rekening, die nog resten van natuurlijke, heus niet zo hoogvliegende verlangens en behoeften hebben. *Schopenhauer* vroeg al meer dan een eeuw geleden: “Soll denn, bei der so allgemeinen Zärtlichkeit für den Leib und alle seine Befriedigungen, der denkende Geist das einzige sein, was nie die geringste Berücksichtigung noch Schutz, geschweige Respekt erfährt?… Die allgemeinen *Toleranz gegen unnötigen Lärm*

[48] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 12 (1956-1957), nr. 26.

ist geradezu ein Zeichen der allgemeinen Stumpfheit und Gedankenleere der Köpfe."[49] En in welk een weelde van stilte leefde hij nog, want, als hij concreet wordt op dit punt, dan noemt hij "das vermaledeite Peitschenknallen" en de hebbelijkheid de deuren achter zich dicht te smijten dat het dreunt. Wat zou hij gezegd hebben van de "Kultur der Motorräder" en vooral van het feit (want dát is het typerende en het geestelijk alarmerende) dat alle geciviliseerde volken in het Westen het zonder echt protest of diepe vrede dulden? Nu is er in Frankrijk een semi-staatscommissie aan het werk gegaan (sociologen, psychologen, technici) om deze zaak eens wetenschappelijk te bekijken. De commissie schijnt een breed mandaat te hebben, want ze heet officieel: "tot *bestrijding* van het lawaai". We moeten van zo'n werkcomité geen peiling verwachten van de laatste oorzaken, wat het eerste rapport als resultaat van de onderzoekingen brengt is niettemin heel belangrijk. Het komt neer op het volgende: 1) Het maximale cijfer van de in Frankrijk toegelaten *Phon-eenheden*[50], namelijk 95, ligt veel te hoog. In andere "beschaafde" landen in Europa het hoogstens 75-80 (een 'phon' is de meeteenheid voor de geluidssterkte van een toon, een gewone woonstraat met normaal verkeer heeft 50 phon, een winkelstraat in de binnenstad komt wel op 80, moderne auto's houden zich bescheiden onder of vér onder de 50, een sneltrein brengt het tot 90, maar een motorfiets (maar 'fiets' is te gracieus, te onschuldig, motórrád is de passende naam) brengt het tot 100 phon). 2) De commissie meent dat het moderne lawaai een sluipend gif is voor de geest van de moderne mens, een gif dat op den duur tot (schijnbaar paradox!) geïrriteerde stompzinnigheid en tot nieuwe vormen van collectieve waanzin moet leiden. 3) Daarnaast verwacht men dat ziekten van het lichaam, met name *hart- en maagziekten* door deze culminatie van het 'phon'-cijfer gedurig zullen toenemen en de bestaande afwijkingen van de organen zullen verergeren. 4) De deskundigen keren zich met bijzondere klem en tastbare wanhoop tegen het motórrád, dat niet alleen de straten van Parijs, maar ook de andere steden en zelfs de dorpen die aan een verkeersweg liggen, met "*ondragelijke*" cataracten van lawaai vervult (zij stelt niet de vraag of dit "ondragelijk" voor de massa opgaat – ik meen dat zij het verdraagt als zeer wel te dragen, ja zóekt als een bijna onontbeerlijke begeleiding van haar innerlijke bestaan en levensgevoel). 5) De commissie stelt als haar overtuiging dat de berijders van het motórrád er met *neurotische hardnekkigheid* aan vasthouden een summum van lawaai voort te brengen. Het is ongelooflijk wat vooral de "jeugd" zich veroorlooft – en de grond? Nu wordt het rapport diepzinnig: de knálpót van het motórrád is het symbool van een roes, een onnozel-sadistische *machtroes*!

Daarmee wordt een laag van de bezinning geraakt die een zekere lucide ontzetting in ons wekken kan. Al is die, gelukkig, niet zonder tegenwicht door de herinnering aan het verdwijnen van veel gierende trams en het feit dat de toeter- en claxonbeperking zonder schade kon worden doorgevoerd. En toch: het lawaai wordt hier beperkt, om elders des te fermer óp te staan. Ergens leeft een latente behoefte, een knagende honger naar geluidsgolven, naar iets dat getier, geraas, spektakel te boven gaat in uitgesproken

[49] Arthur Schopenhauer, 'Ueber Lerm und Gerausch', in: *Parerga und Paralipomena*, Buch 2. Berlin: Hayn 1851, 517.

[50] Een 'phon' of 'foon' is een meeteenheid van geluid in de vorm van een zuivere toon. Gangbaarder is tegenwoordig de 'decibel', waarbij 1 phon = 1 decibel bij een frequentie van 1 kHz.

ónmenselijkheid, een drift te logenstraffen wat een dichter eens zo voor zich heen zei: “en de wereld is zélf toch zo stil”[51] – want de stilte is (mét de melodie en de harmonie) de grote vijand van ieder die in de roosterafval van de levensbrand, bij de sintels, in het flauwe en fletse, in het weeë en wulpse, huivert voor iets dat naar een Stem zweemt. Wat galmt en schalt is welkom, maar liever is nog het kabaal van dissonanten, het balderen en bolderen is nóg beter dan het bulderen (van de storm of van de sterke man), geschater is veel te mooi, het moet snerpen en knerpen, en beter nog dan gegil (zo menselijk nog) is het gieren van ongerichte projectielen. In de taal is niets toevallig, niet toevallig spreekt de taal van *hels* lawaai. Zeker niet omdat men zich de hel vóórstelde als een ruimte vol herrie, eerder omdat er in het lawaai een mateloosheid is van de Leegte, van de Duivel, van de demonen, van “das Nichtige” (om met Barth te spreken).

Goedmoedige mensen menen dat onze kakafonie technisch-onvermijdelijk is en dat van “onnodig” lawaai over het algemeen niet kan worden gesproken. Tot hun lering moge dienen wat verhaald wordt van het lot van de grote onderneming die een patent had op plusminus geruisloze motoren. Zij had succes en verdiende een vermogen, tot het ogenblik dat ze zo goed als niets meer kon verkopen, omdat de gegadigden waren bediend en de rest… er niet aan wou. Waarom ook? Wie van het gros zou afstand willen doen van deze infernale muziek? Of zij enkele vromen, dichters en kinderen mishaagt, is in plaats van een argument tégen eerder een *pour-la-mérite* voor de collectieve mens.

WIE LEEFT IS SUPERIEUR[52]

Wie, zij het slechts een enkele maal, neergezien heeft in het gewoel van stemmingen rondom een dode, zal ontdekt hebben hoe bête wij ons verweren, maar ook hoezeer deze *bêtise* wordt voortgebracht door de stootkracht van het leven zélf. In zoverre zal het hem niet alleen onvermijdelijk, maar ook gerechtvaardigd voorkomen, gelijk immers als regel de kwantitatieve overmacht, wanneer ze maar volstrekt genoeg zich oplegt, in ons een buigen veroorzaakt als ware zij een waarde en een kwaliteit en de ware grond van alles wat wij waarderen. Wie werd nooit bij een sterfbed, bij het afleggen van de dode, bij de uitvaart, op het kerkhof, aan het begrafenismaal overvallen door de schrille ontdekking dat hij zichzelf verheven acht boven de dode? Te midden van het verdriet over het gemis, te midden van de bewondering voor de kwaliteiten van het leven dat nu zijn einde heeft gevonden in de tijd, te midden van de diepste toegenegenheid, die wellicht, opzwevend, culmineert in een stilte van communicatie met al het goede dat wij aan de overledene te danken hebben, vaart uit de veelheid van onze stemmingen en de afgrond van onze gestemdheid die ene gedachte op dat wij nog leven, ademen, de zon zien en een morgen hebben te verbeiden die ook in smarten onredelijk schoon zal zijn. Wij raken ontsteld en verachten misschien onszelf, want het is onredelijk zich op de bête grond van het blote nog-bestaan superieur te achten boven de dode, die vroeger voor ons besef ons in vele opzichten overtrof en nu juist, bij de groeve,

[51] Uit het gedicht ‘Rumoer’ van C.S. Adama van Scheltema. In: *Uit stilte en strijd*. Rotterdam: W.L. en J. Brusse 1909, 52.

[52] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 12 (1956-1957), nr. 30. Ook in W. Barnard en J.J. Buskes (red.): *In de Waagschaal.* Amsterdam: Holland 1960, 68-72.

ons schijnt in álles te overtreffen, in alle opzichten op een niveau te hebben geleefd dat wij nooit zullen bereiken. Toch is het niet te onderdrukken dit beschamende, dit schrijnende gevoel: wij zijn meer, want wij leven nog. De Prediker zei het in het algemeen en plat genoeg: een levende hond is beter dan een dode leeuw. [9: 4]

Dat Jezus gestorven is werd de eeuwen door een openbaar feit geacht… en het is duidelijk dat dit zelden of nooit is overdacht door de gelovigen, die wij van nature allen zijn, zonder bijmenging van die bête en onvermijdelijke gedachte dat wij die leven op Hem kunnen neerzien als op een dode. Dat sluit de dankbaarheid en zelfs een zekere verering niet uit, zelfs het besef van onze minderwaardigheid, gemeten aan Zijn leven en werken, kan zeer wel in ons blijven en in stellige zin ons, moreel, als oordeel en als appel, een stimulans zijn voor een of ander "*excelsior*"! Toch blijft het erbij – en wij kunnen die penibele gedachte nooit gans verdringen – dat wij, *heden*, toch superieur zijn aan deze Dode, omdat wij nog in leven zijn, in het veelgesmade en niettemin diep gekoesterde leven.
Hij is afgesneden van de stam, wij schieten als nieuwe loten op. Hij heeft geen toekomst meer, wij wenden ons opnieuw tot de komende jaren, Hij is uitgesproken, wij beginnen pas ons zegsel te formeren. Hij is buiten de gemeenschap van de levenden, wij gaan uit de hof, van de *Friedhof*, vervuld van het weten dat wij deze doodsvrede niet begeren, dat onze levende vrede nog dagen moet in de gemeenschap met onze genoten. Dit is onze dag, de zon is voor ons opgegaan als vorige dagen. Zijn leven is gebroken, een torso, met al de breukvlakken van de discontinuïteit, voor ons bloeit rondom de redelijkheid en de weelde, de redelijke weelde van de continuïteit. "Want wie zal U loven in het graf!" [Ps. 6: 6] – Misschien trekken wij het in de ruimte van het collectieve van het volk, van de mensheid en worden extatisch vroom: "De doden zullen de Here niet prijzen, noch die in de stilte neergedaald zijn, maar wij zullen de Here loven van nu aan tot in de eeuwen der eeuwen" (Psalm 115: 17v.).

En daarom hebben wij er van nature alle belang bij dat Jezus dood is en dood blijft. Dat is de zin van alle vergeestelijking van de opstanding. Zij misbruikt de verborgenheid waarin God de continuïteit van Zijn Zoon gesteld, gehandhaafd en ontvouwd heeft, om te speculeren over de geestelijke invloed die er van Jezus is uitgegaan in de loop van de eeuwen (die is namelijk nog ingrijpender dan die van Socrates of Boeddha!), over het "beeld" dat van Hem via de evangeliën werkzaam is gebleven in een heel bijzondere zin, en men geeft dan meer of min bewust al zulke uitwijkende theorieën een grondslag in een axiologie van het leven, die (terwijl we het zelf zo hoog waarderen dat wij ons onwillekeurig boven elke dode verheven achten) inhoudt dat het aardse leven toch maar een schijn, een voorlopigheid is, terwijl het geestelijke (zo decreteren wij) zijn eigen "onsterfelijkheid" heeft. Hoe het zij, Jezus is dood, goed-dood, en een mooie Dode! Als het daarbij nu maar blijven mag, dan halen we ruimer adem in onze zogenaamde kerk en dusgenaamde cultuur. Wij kunnen dan ook met die "invloed" van Christus doen wat wij willen: temperen of aanblazen, verbinden met andere invloeden of met deze ene bijzondere "invloed" de hegemonie vestigen van ons geloof, wereldbeschouwing en program. Dat gaat kalm door met wisselend succes, het zal van buiten bekeken wel de kwintessens zijn van de heilzame werking van het "christendom". En, let op!, we zetten wachters uit, als de wacht van Pilatus bij het graf. Als God dan

openbaar maakt hoezeer Zijn Zoon leeft in de continuïteit van de daad en het oordeel van de Vader, in de heerlijkheid van Zijn mens-zijn, dan is de reactie niet alleen een verbazing, maar een doodsschrik: “En uit de vrees voor de engel (de bode die hét openbaart) zijn de wachters zeer verschrikt geworden en werden als doden” (Mattheüs 28: 4). Dood vallen neer onze theorieën. Hij zelf is, als het Leven, in leven. Hij zelf is de absolute verrassing, waarin alle geleidelijkheid van onze ogen is uitgesloten.
Niet een schijndode, maar een dode wordt opgewekt om in de zijnswijze van God mens te zijn, de mens-ons-ten-goede, *onze* mens. Maar juist daarom moet het zo zijn dat wij, hoe blasfemisch het voor het geloof moge klinken, ons superieur voelen boven de Dode, die geen toekomst heeft en wiens geestelijk voortbestaan wij, God beter ‘t, met ons religieus-morele streven (onder invloed van Zijn “beeld”) willen verzekeren in de baaierd van de ontbinding van de cultuur. Maar dit is waarheid die in de blasfemie verborgen is, dat inderdaad Jezus superieur is als de Levende boven ons die als doden zijn, in Zijn kwaliteit van de Verheerlijkte, als Zoon des mensen in Zijn glorie, als de levende Leeuw boven de dode honden. Dit is de waarheid van Pasen dat deze Ene waarlijk gestorven is – en Hij is waarlijk opgestaan. Hier steigert alle religie, moraal en rede tegenop! De discontinuïteit en de continuïteit worden in de verkondiging van de apostelen beide volstrekt gesteld. Er is werkelijk een overgang van de werkelijke dood tot het werkelijke leven… *geschapen*. En dit is, als we het zo zeggen mogen, de rechte definitie van de nieuwe, de ware, de onbekende God: *Hij* is het die in Zijn creativiteit de werkelijke dood in het werkelijke leven *verslindt*.

Daaraan hangt alles! Ook de taal van de lente en de zin van de liefde, de toekomst van onze arbeid en de mogelijkheid *het denken zelf*, het zwaar-omzwachtelde, het catastrofaal-geteisterde, het denken zelf te ondergaan en aan te vatten als een *vreugde*. Hier vange de blijde verwachting aan en de wonderbare geboorte: te leven in *de absolute Betrouwbaarheid* van de Schepper en in de relatieve betrouwbaarheid van de schepping (vgl. Barth, *KD* II/1, S. 603f.). In Christus’ opstanding is ons gezegd wat voor God mogelijk is en wat voor God onmogelijk is, het is Hem mogelijk, ja eigen, onze dood te verslinden in de overwinning, het is Hem onmogelijk onze versiering van het doodsleven middels de vergeestelijking, onze vlucht voor zijn presentie anders te beantwoorden dan met een radicale (ons heilzame) verwerping, een verwerping die zich ook daarin uitwerkt dat wij overal in plaats van de dagelijkse verrassing in het leven te vinden, de verwarring van de eeuwen op ons voelen wegen als een ondragelijke last van duizend doden. De angel die in de dood zit is de zonde en de stuwkracht van de zonde is de religie. Maar Gode zij dank, die ons de overwinning geeft, door onze Heer Jezus Christus (vgl. 1 Kor. 15: 56v.).

Hij zal de dood verslinden tot overwinning en de Here zal de tranen van alle aangezichten afwissen, want de Here heeft het gesproken, gedaan, *gesproken metterdaad*. Daarom al zal men te dien dage zeggen: ziet, deze is onze God; wij hebben Hem verwacht en Hij zal ons behouden. Deze is de Here, wij hebben Hem verwacht, wij zullen ons verheugen en verblijden in het behoud, dat is: daarin dat *dit* leven gerechtvaardigd is, wij zullen vreugde bedrijven vanwege de zaligheid, dat is: in de kennis dat *dit* leven gered is (vgl. Jes. 25: 8v.). Ja toch, wie leeft is superieur! “De levende, de levende, die zal U loven gelijk ik heden doe.” “Here, bij deze dingen leeft men en in dit alles is het leven van mijn geest” (Jes. 38: 19, 16).

SCHELDEN[53]

"Wie begint te schelden heeft ongelijk", zo heeft de volkswijsheid van overlang beslist. Zulke wijsheid is niet zonder inzicht in de wegen en uitwegen van de verlegenheid, niet zonder psychologische begrip voor de wijzen van verweer die de mens ten dienste staan om te voorkomen dat hij zijn gezicht zou verliezen. Wat niet wegneemt dat over het algemeen de man of de vrouw uit het volk onmiddellijk scheldt als er iemand in de file voor zijn beurt gaat, als er iemand dringt bij het bestijgen van de tram, als er iemand wat sip en beteuterd of ook wat beheerst en zelfbewust uitziet. Er schijnen volgens het resultaat van *Studiën in volksstructuur* (ofschoon niet volgens Bordewijks opnamen[54]) een vast stel termen klaar te liggen, afgepast naar de overtreding die de genoten hebben begaan. *Inventief* schelden schijnt voorbehouden aan rijpere achterbuurtculturen, en een pracht stel epitheta kan plotseling worden afgeschoten uit de vuurmond van het Jordaanse en Overjordaanse gemoed. Maar dat is allemaal de effulgeratie van de geniale en speelse lagen in de volksgeest, eigenlijk op de bonnefooi en voor de grap: de vertoning van een terechtstelling, en meest onder gelijken, zonder veel meer triomf dan de bevrediging van het afdoende woord, trefzeker, meer de wereld dan het hart van de buurtgenoot in te zwaaien. Querido[55] heeft in de eerste twee delen van zijn 'Amsterdams epos' de heerlijkste mondjevol scheldwoorden opgetekend als uit de mond van de menigte, als luisterend naar mooie Karel en Corry Scheenderts rumoerig escorte. We zouden dit primitieve reeds daarom niet willen missen, omdat het vaak buiten het patroon gaat en steeds weer in het toernooi van het kijven woorden vindt die oorspronkelijk zijn krachtens een bijzondere driftmatigheid, werkelijk oorspronkelijk en met iets van artistieke nerveuzigheid.

Toch, zodra het bij ome Janus in het pandjeshuis om zaken gaat, of bij boedelscheidingen, ook en vooral als het gaat om de kinderen die geslagen zijn door andere kinderen of familieleden die zijn achtergesteld, geldt de regel van de wijsheid: 'wie begint te schelden heeft ongelijk'. Het ligt voor de hand te menen dat deze regel des te stelliger geldt in het 'hogere' geestesleven, in de literatuur, in de raadszaal, op de kansel. Alles schijnt te pleiten voor de stelling dat waar het gaat niet om zaken, belangen, gevoelens, maar om ideeën, waarheden, waarden, ten volle die ridderlijkheid zich zal moeten en kunnen ontplooien die het spontane en primitieve leven slechts zelden kent. Het zal toch gaan om argumenten met luciditeit en overtuigingskracht: de geestelijke ontmoeting, de spanning, zelfs de strijd zal inderdaad normatief bepaald worden door het betoog, tenzij in aanval of verdediging, altijd dringend tot vergelijk met een beroep op een gemeenschappelijk geestesgoed. De raffinementen van het debat mogen soms zedelijk niet te prefereren zijn boven de trucs in het heetst van de strijd, vooral in het penaltygebied begaan door de voetbalcracks – er wordt, zoal niet door de referee dan toch ergens door iemand haast onhoorbaar gefloten –

[53] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 12 (1956-1957), nr. 34. Ook in W. Barnard en J.J. Buskes (red.), *In de Waagschaal*. Amsterdam: Holland 1960, 174-178.
[54] Verhalenbundel van F. Bordewijk: *Studiën in volksstructuur*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar 1951. [2339]
[55] Israël Querido: *De Jordaan – Amsterdamsch Epos*. Vier delen. Amsterdam: Scheltens & Giltay, 1912-1924. [2582-2585]

en aan de onwettig benadeelde tegenpartij wordt loyaal een 'vrije trap' toegekend. 'Vuil spel' is dat niet – en soms wordt het door geen referee of geest die boven het veld van de strijd zweeft opgemerkt. De *Aufklärung* hoefde niet te schelden, de gentleman kan het niet – in hem is groot geworden de kunst van de vernietigende charges, waar ogenschijnlijk niets onordelijks of inhumaans aan is. Het blijft niet alleen beleefd, zelfs hoffelijk, het brengt kleine vleierijen voort, die een bijzondere glans hebben, alsof hier iemand wie de partner of tegenstander zou vragen één mijl met hem te gaan, met zijn betogend gezelschap wel *twee mijlen* zou willen meegaan in de alleredelste verstandhouding.[56] En zo min als wij de spontane scheldpartijen van het volk zouden willen missen, zo min zouden wij dit bloeisel van de cultuur willen missen: de gentleman waarderen zelfs mét zijn dubbelzinnigheden, zijn trucage, zijn raffinementen. En wij zeggen op dit hoger plan: 'wie *begint* te schelden, heeft *ongelijk*'.

En toch zijn er aan de rand van het menselijke verkeer ogenblikken dat onze geest *jubelt* wanneer iemand de moed heeft te schelden. Want door redeneren tot een vergelijk te komen is een weg die zijn grenzen heeft, zowel vooruit als terzijde. Niet alsof de bijval van ons hart te verdedigen zou zijn bij elk willekeurig, ontijdig ongeduld waardoor een mens uit zijn betoog wordt uitgestoten en meegesleept in een getuigenis.
Het kan niet aanvaard worden dat de nerveuzigheid op hoger artistiek plan het recht heeft tot een ontlading in diskwalificerende betiteling van de ander, van de tegenstander, en minst van al wanneer die zich zou uitstrekken bijvoorbeeld over zijn afkomst, zijn lichaamsgebrek, zijn armoede, zijn zedelijke verleden. Ook als het betoog in agressief getuigenis zou moeten overgaan, rechtvaardigt dit nog niet het eigenlijke schelden, ofschoon, het moet gezegd, een *faux pas* in deze richting ons (ook ontijdig en soms zeer onverwacht) liever kan zijn dan de voor een groter of kleiner deel *gehuichelde hoffelijkheid* van de rationalist en van de gentleman. Evenwel, waar de geveinsdheid doorbroken wordt, zijn wij nog lang niet in het bloeiende land van de gezuiverde verhoudingen. Daarom is het moeilijk te zeggen of [Joseph] *Görres* in zijn *Reden gegen Napoleon* [1814/15] of *Nietzsche* in zijn typeringen van Socrates, of *Léon Bloy* in de lawines van hoon uitgestort over het christelijke burgerdom en de 'gemeenplaatsen', of de jonge *Van Deyssel* in zijn treiterende boekbesprekingen van brave bestsellers van impotente auteurs of *Du Perron* in zijn *Uren met Dirk Coster* of *Gerard Brüning* in zijn afrekening met Van Genderen Stort of *Erich Wichman* in zijn uitvallen tegen de melk drinkende Nederlandse stam, op een grootse, dat is: noodzakelijke, uit wanhoop geboren wijze tot het schelden zijn overgegaan. Moet hier dan alles aan de smaak worden overgelaten en in het vage blijven?

De zaak waarom het hier gaat is niet afhankelijk van onze zus of zo uitvallende waarderingsoordelen. De zaak heeft een eigen structuur en een eigen situatie.
Het zuivere schelden is gerechtvaardigd. Het zuivere schelden blijkt een akte van de geest en niet van gemoed en zenuwen. Of het schelden in de bedoelde zuiverheid voorkomt kan de eigenlijke vraag niet zijn. De eigenlijke vraag ligt in de bepaling van de eigen structuur en de eigen situatie. Schelden is niet alleen subjectief onvermijdelijk maar ook objectief

[56] Zie Mt. 5: 41.

gerechtvaardigd wanneer de zaak waarvoor men staat, als teken en zegel van het heil, de maten van redelijk bewijs en de grenzen van gelijkmoedige verstandhouding te buiten gaat, terwijl de ander, de partner, de tegenstander zich deels veilig, deels door de binding van zijn groepsverband, op een uitdagende wijze negatief verhoudt (uitdagend en negatief – en dat zal het meest schrijnende zijn – terwijl men als uitverkorene is aangewezen juist om nu te verstaan) tegenover de 'zaak' van de waarheid, die teken en zegel is van het heil van de wereld. *Structureel* is dus verondersteld dat zowel betoog als getuigenis hun grenzen hebben gevonden, namelijk de grenzen die van meet af inherent zijn aan de zaak. Structureel meegegeven is de wanhoop het evident te maken. Maar deze structuur fungeert slechts onder de omstandigheden boven aangeduid, zodat het zuivere schelden, paradox genoeg, tegelijk een desperaat gebaar is van onvermogen en een desondanks doorbrekend desperaat elan een laatste appel te plaatsen, hetzij om de enkeling uit het denkdressaat van zijn groep alsnog los te tornen, hetzij hem de momenten van onwilligheid en uitdaging, die in zijn houding beslissend zijn, bewust te maken, ten slotte om hem als met een schok indachtig te maken dat *juist* hij alles heeft meegekregen om juist *dit* te verstaan.

Als ik het goed zie, is het zuivere schelden voorbehouden aan de *profetische* geest: *dat* transcendentale is verondersteld dat tegelijk *ethisch* beslag legt op de werkelijkheid. Wel is bij de profeten van het oude verbond rondom het schelden een *diep zwijgen* te horen, een dreigende stilte omgeeft reeds de boodschap zelf, een dringend leed drijft tot spreken. Niet om te honen, niet om gelijk te hebben, maar om Gods gelijk uit te dragen verheft zich de geest tot de verheven akte van het schelden. Ook is het opmerkelijk dat in de Schrift het schelden bijna altijd het verzet vanuit het ingewijde groepsverband betreft: "gij addergebroed, wie heeft u aangewezen te vlieden voor de toekomende toorn" – "gij, gepleisterde graven!"[57] En ten slotte schijnt het dat de hoge, hartstochtelijke, in schelden overslaande stem is voorbehouden voor tijden van wereld- en kerkhistorische *kentering*. Luther tegen de aflaat is naar mijn inzien een voorbeeld waarop het gezegde over de structuur, de situatie, de onwilligheid en het groepsverband, de transcendentie van het Woord, het heil voor het mens-zijn in een concrete vorm van de waarheid gelegen, het zwijgen dat de stem omgeeft, het dringende leed, het desperate gebaar van hem die het evidente niet evident kan maken, zelfs niet voor de geroepenen, en het desperate elan om een laatste appel te plaatsen, ook het heldere bewustzijn van een apocalyptische kentering – volkomen van toepassing is.[58] Maar de profeet is nooit eenzijdig op de wijze van het gemoed, maar op de wijze van de geest, dat is naar de spanning van de *keuze*. Zo scheldt Luther niet naar één kant, voor hem zijn Rome en Geestdrijverij diep verwant. Men weet hoe hij is tekeergegaan tijdens de woelingen in Wittenberg rondom Karlstadt[59]: "Ik zal ze met de Geest op 'r bek slaan" – en hij liet het niet bij zulk heilig voornemen.

[57] Resp. naar Mt. 3: 7 en Mt. 23: 27.
[58] In de tijdschriftuitgave luidt de tekst hier: 'al deze aspecten zijn m.i. bij Luther volkomen van toepassing'.
[59] Andreas Karlstadt (1486-1541) ging mee met Luthers hervormingen, maar kwam met hem in conflict in de jaren 1521-1524 en werd voor korte tijd medestrijder in de radicale Reformatie. De Duitse Boerenoorlog (1525) leidde tot Karlstadts verzoening met Luther.

Wie zo begint te spreken en *onder andere* te schelden, van hem kan men niet zeggen dat hij met de akte zelf en op zichzelf zich reeds in het ongelijk zou stellen. Ieder die de dreunende echo van dit schelden in zijn geest opvangt, is niet (zelfs niet bij vrijmoedige opvattingen inzake het recht van vormloos gedrag) in staat het te verstáán. "Du gleicht den Geist den du begreifst"[60] – dat geldt hier ten volle.
De profetische geest kan schelden, maar het is er verre van dat het ieder zou aangaan, ook objectief niet. In zekere zin is het schelden in al zijn onbehouwenheid een esoterisch geheim: de heidenen worden geen goddelozen genoemd, maar Israël, want Israël is geroepen. Niet de islam, maar het pausdom is voor Luther de Antichrist, omdat een christelijke kerk van overlang is uitgerust met een kennis voor welke de aflaathandel geen punt van discussie meer kan zijn. Niet de 'buitenkerkelijken', maar de mensen van de antithese worden bedoeld en (al of niet) getroffen door de toorn van de géést in de successie van profeten en apostelen. Het schelden van de profeet is niet *intolerant* tegenover buitenstaanders maar enkel tegenover insiders die hun eigen heil verwerpen, de toevertrouwde waarheid vertreden en stenigen die tot hen gezonden worden. Het zuivere schelden is louter esoterisch. Misschien raken wij hiermee aan de diepste paradox van de profetische agressiviteit: in het éne gebaar, de éne alle grenzen van betoog en betuiging doorbrekende aanval *tegelijk te verwerpen en te werven*, ja te werven om de verworpenen, te werven als de vriend van de bruidegom[61] en te moeten verschijnen als een heraut van het jongste gericht, dat is de diepste 'last' van de profeet in zijn heilige razernij.

HET KERSTMANNETJE[62]
"Niemand kan zeggen dat Jezus de Heer is, dan door de Heilige Geest" 1 Korinthiërs 12: 3

Het kerstfeest is het laatste feest van de kerk, het heeft zijn wijding en regelmaat, zijn gezag en zijn vreugde ontleend aan een uiterst inzicht, een allerlaatste gevolgtrekking, besluit en wil-tot-viering van het allerlaatste geheim. Pasen is *het* feest van de christenheid, dat was in stand en wezen tegelijk met het feest van Pinksteren, het feest van het voldongen evangelie, het apostolaat en de kerk. Vanuit Pinksteren, door de verlichting van de Heilige Geest, zagen de ontredderden het doodslot van Jezus en Zijn opstandingsleven tezamen en inééns als de *daad*, de liefde, de nabijheid van God. Ze zagen het achteráf, maar ze zagen in afdoende klaarheid dat het van Gód was. Dáaraan hing voor hen alles: *van* de Heer is dit geschied, nee, dat zou van alle wonderen en tekenen in het Oude Testament óók gezegd kunnen worden, maar: *in* dit geschieden is de Heer, nee, het is nog anders en veel meer: dit geschieden van lijden en sterven en opstanding is Gods *eigen geschiedenis* onder ons. En toen de mensen eenmaal daarmee bezig waren, hebben ze verder terúggedacht, aarzelend en vol schroom zijn ze tot de *aanvang* gekomen van dit leven van de Heer en hebben zelfs even een blik geslagen in de *Oorsprong* van heel die weldadigheid van Gods presentie in het vlees. Zó hebben ze geknield bij de kribbe, zó hebben ze hun zang gezongen: "God is geopenbaard in het vlees, is gerechtvaardigd in de Geest, is gezien van de engelen, is verkondigd onder de volkeren, is geloofd in de wereld, is opgenomen in heerlijkheid" (1 Tim. 3: 16).

[60] Van J.W. von Goethe, uit *Faust* I (1808), r. 512.
[61] Zie Joh. 3: 29.
[62] Verschenen in *In de Waagschaal* 13 (1957-1958), nr. 13.

Dat was het summum van gelijktijdigheid: de kribbe en de hymne. Maar *dat* zij bijeen horen, dat op deze wijze Immanu-el wordt gevierd, dat kan geen begin zijn, dat is een einde, dat kan geen veronderstelling zijn, dat is een conclusie, dat kan geen voorhof zijn, dat is breeduit de tempel zélf. Vandaar dat ook het "dogma": "waarachtig God en waarachtig mens" eerder een einde en een kroon is dan een begin en een voorspel. Nooit is er een dogma van de Opstanding geweest. En er zou ook nooit een dogma (dat is: een leerbeslissing, een beslissend inzicht hoe in de gemeenten van de hele wereld het *heil* gepredikt moet worden, wil men de Heilige Geest niet wederstáán) van de "incarnatie" zijn geweest, wanneer er geen dodelijke verwarring was opgetreden, die het evangelie óf weer tot een Joodse moraal óf weer tot een heidense mythe zou denatureren. Zo is het gekomen dat het *prille* van het zo laat ingevoerde kerstfeest en het zwaarwichtige van het vroege (en in zekere zin énige) dogma vlakbij elkaar kwamen. Zo is het gekomen dat de aanbidding van het Kindeke de rechte wijze werd van de *aanbidding van God*. Daaraan is een fontein van liederen ontsprongen. Op deze, naar men pleegt te zeggen: "paradox" rust de diepte en de breedte van de Europese cultuur.
Maar zowel het een als het ander hangt aan de *prioriteit* van Christus' kruis en opstanding in de *kennis* van de gemeente, het hangt aan Pinksteren, steunt op Pasen. De viering van het kerstfeest is een bevestiging van het radicale woord: "niemand kan zeggen dat Jezus Kurios (Heer) is, dan door de Heilige Geest" (1 Kor. 12: 3). Kerstmis onderstelt Pinksteren. Ware het anders, het zou geen feest van de kerk van Christus zijn. Deze orde moet wel worden bedacht wil niet het wezenlijke van Gods tegenwoordigheid onder ons van zijn verborgenheid worden ontdaan en het geloof zijn karakter verliezen. Kerstmis is een conclusie van het geloof, geen beschouwelijk uitgangspunt, het Kindeke is het messiaans *geheim* bij uitstek. Wat God is, dat hij Immanuël is kon daar niet worden gezien. En in een gefantaseerde stal te doen alsof we niet weten hoe het verder is gegaan, zal altijd op een spelend en soms een schennend verkeer met het heilige uitlopen.

En zie nu hoe alles onder ons sinds lang is *omgekeerd* en eigenlijk geperverteerd. Er is al zo veel geklaagd en gehoond over Kerstmis en het kerstmannetje, we hebben geen behoefte dat te herhalen. Het "kerstmannetje" is de laatste platitude van een gezegend volk, dat niet méér bidden en aanbidden kan. Maar is dat zo onbegrijpelijk? Wat moeten we écht vieren als we ontdekken dat ons gemoed alleen naar "zonnewende" staat? (Eia, het zoete, warme, geweldige heidendom in ons.) Of wat moeten we écht vieren als we elkaar ontdekken, dat we geloven in de "doorbraak van het Licht" of welk ander dierbaar en hol gepreek? (Ach, het is een afleggertje van het lieve, sterke, geduldige jodendom in ons.) En hoe zal het verder gaan als we in ons hart aan het een noch aan het andere kunnen geloven, ja als we een wrevel in ons bespeuren tegen de ommegangen van het zonnewiel en tegen het gezwets over het *excelsior* van de mensheid? *Dan komt het kerstmannetje* in het gapende vacuüm gesprongen als Puck van zijn toneeldraad in *Midzomernachtsdroom*.[63]

[63] William Shakespeare: *A Midsummer Night's Dream* (ca. 1600). Puck is dienaar van de elfenkoning Oberon.

Waar is toch die onzin begonnen? In de kerk, in de prediking! Overal waar men niet meer heeft verstaan dat het kerstfeest een conclusie is uit de Opstanding en de viering een daad van *dat* geloof hetwelk de Heilige Geest in het hart heeft gewekt, het geloof dat de kribbe en de hymne bijeenbrengt. Toen men de wonderbare geboorte weer ging beschouwen als een *begin*, in plaats van als een zegel, een bevestiging, als een voorhof en een voorbereiding meer dan als een tempel en voltogen paleis – toen werd Jezus (alsof de kennis van Zijn geboorte niet het *gevolg* is van de kennis van Zijn opstanding) weer beschouwd als een kindje, dat nog zo teer en zo lief was (en alle moederlijke en vaderlijke harten smelten van ontroering) en dat nog eens, later, een groot profeet zal blijken en die een voorbeeld zou zijn van alle christelijke en maatschappelijke deugden (in tegenstelling met die lelijke Joden en hun wraakgod), die ons zal verzekeren in schone gelijkenissen *dat* God liefde is (ja, dat heeft Hij zelf gezegd) en in schone spreuken heeft Hij gezegd dat wij moeten leren liefhebben, en o! Hij *zei* het niet alleen, Hij stíerf ervoor en Zijn verwarde leerlingen die zeiden, ja, dat Hij was opgestaan, en hoe het nu precies wás – och, in elk geval had Hij, toen Hij groot was geworden (en zeker toen Hij was opgestaan) een grote invloed geoefend, een *invloed* op duizenden, en de mensen waren milder geworden en de zeden werden zachter, kortom Hij (of het christendom) had de mensen tot mensen gemaakt, door vóór te leven wat men zijn moet en zijn kán (met Gods hulp), als het erom gaat een mens te zijn en menselijk te leven.

En vóór we nog uitgesproken waren in deze eeuw (van de uitvindingen) sprong het kerstmannetje al op de planken. En in al zijn kunstmatigheid, als doublure van de Sint, is hij redelijker dan een kerst(= Christus-)feest zonder Christus, de Heer. En in al zijn onnozelheid is het eerlijker dan de optuiging van een kind-als-zodanig, van een profeet van de menselijkheid, of een symbool van het Licht, of een prediker en martelaar voor de Waarheid. Deze wonderlijke kabouter met zijn besneeuwde baard is geknipt voor het sprookje dat we ons en onze kinderen willen laten oververtellen – is het niet een roerende beaming van de zoetheid van het leven voor alle naturen? En niemand moge het zijn naaste misgunnen. Alleen men moet Christus erbuiten laten, men moet God buiten laten staan, men dóet het immers welgemoed levenslang. Niet alsof er ook in een leven zonder aanbidding geen tekenen van geestelijk leven en menselijke waarde meer zouden zijn. Men kan inderdaad zeggen (gelijk iemand eens opgemerkt heeft): “de heilige Nikolaas heeft alles áfgekeken van de Here Jezus.” Men mag ook zeggen dat alle echte vreugde bedrijven God welbehagelijk is, als een opademen en uitzingen van de goede schepping die bij en in ons verbleef. Maar dit alles *vóór*onderstelt dat het kerstfeest het *Christus*feest is, het feest van de aanbidding. En wie een ander dan God aanbidt, die verslingert zich aan een áfgod, wie Christus aanbidt, die belijdt God in het vlees en omhelst Zijn heil. Daarvan spreekt de evangelische overlevering in de verhalen van de aankondiging en de geboorte, de gescheurde hemel in de nacht en de engelenzang, van de aanbidding van de herders en van de wijzen uit het oosten. Dit alles is gedacht en geschreven vanuit Pasen, krachtens Pinksteren. Want “niemand kan zeggen dat Jezus de Heer is, dan door de Heilige Geest”.

Toen het kerstfeest er eenmaal wás en opgang maakte en beslag legde op de harten, kreeg het vanzelf een eigen *accent*, dat weliswaar niet te verstaan is vanuit Pinksteren, maar als men het even apart wil horen, *dit* zegt, dit éne, extra, ten overvloede maar met kracht, een

herhaling met nieuwe nadruk: dat in Jezus God *zélf* het mensenleven heeft aangenomen, dat van Gód uit dit aan alle daden en wonderen voorafgaat, dat Jezus *is*, het *zijn* van Christus als waarachtig God en mens, dat kan het beste worden gevierd daar waar nog geen daden zijn te bespeuren dan alleen de daad-van-het-zijn, van het dáár zijn. Zo zien we (van de andere zijde komend) waarom de kribbe en de hymne en ook het dogma zo innig verbonden zijn. "De hoofdzaak is het getuigenis dat God in liefderijke zelfvernedering *een mens is geworden*, die leefde 'toen en daar', opdat wij de boodschap zouden verstaan 'hier en nu'." (Beek-De Jong, *Bijbelse knooppunten*, p. 9).[64] Het kerstmannetje is de *chiffre* van een totale vervreemding. Aan wie de schuld? Is het verstandig daar nu over te spreken? We weten trouwens ten naaste bij allen het antwoord: de kerk, die de Godheid niet meer beleed, *die* is de hoofdschuldige. Zwijgen we daarover op dit feest.
Maar wat *is* dan de Godheid van Christus? Op Pasen en Pinksteren is dat duidelijk genoeg – maar op Kerstmis breekt men zich het hoofd over dat kleine Kind en de "absolute" God. Hoe kunnen we tot vreugde komen zolang we van onze abstracte Godsvoorstellingen uitgaan! Wat liefde is leren we alleen in de ontmoeting van de liefde. Wat God is hebben we geleerd aan de Goedheid die, totaal anders dan onze deugd, niet een wijze is om ons van anderen áf te grenzen, maar een onherleidbaar en onweerhoudbaar goed-zijn ten bate van anderen. Zoals de eigenlijke duivel de morele duivel is, zo is de ware God de *volstrekt-bovenmorele goedheid*, de creatieve grensoverschrijding, de vrijmachtige Heer, "die gekómen is om te zoeken en zalig te maken wat verloren is" (Luk. 19: 10). Jezus de Heer is niet als God te aanbidden en te dienen, hoewel Hij een mens is – Hij is juist dáárin God en ontvouwt de volheid van Zijn God-zijn, Hij wordt aanbeden als God, *omdat* Hij mens is geworden. – Waar dat duister wordt, daar komt men met de leraar en het voorbeeld aan (en kon evengoed Jood worden) of met de idee, het wereldproces en de *amor fati* [liefde voor het lot] (en kon evengoed heiden gebleven zijn). En waar dát lege gebaren de mensen sláát, waar ze ontdekken dat zulk een kerstfeest een leugen is waaraan reeds te lang wordt voortgesponnen, daar komt werkelijk als een opluchting (hoewel hij een slome schlemiel is) het kerstmannetje, om de baan te vegen, vrij te vegen van het schaafsel en de snippers van onze christendommelijke feestartikelen.

Gelukkig dat alle lieve en stoute kabouters *wegvluchten* in de kloven en holen van hun chtonische hier-vóór-maals zodra de liederen rijzen. Zij, de liederen en de mensenharten, zingen en dansen en springen alle rondom het wonder van het *Zijn* Gods in Jezus, van de oudste *carmina* en sequensen tot aan de aria's en koren van Bachs *Weihnachtsoratorium* is in alle toonaarden geen andere toon dan die intendeert op de eeuwige Tegenwoordigheid van de Goedheid van God, van de gans-andere Goedheid die ons heeft bezocht.

> Bereite dich, Zion, mit zärtlichen Trieben,
> Den Schönsten, den Liebsten bald bei dur zu seh'n.[65]
>
> Brich an, o, schönes Morgenlicht

[64] 's-Gravenhage: Daamen 1952. [994]
[65] Uit aria 4 van het *Weihnachtsoratorium* van J.S. Bach (BWV 248).

Und lasz den Himmel tagen
Du Hirtenvolk, erschrecke nicht
Weil dir die Engel sagen:
Dasz dieses schwache Knäbelein
Soll unser Trost und Freude sein,
Dazu den Satan zwingen
Und letztlich Frieden bringen.[66]

Komt verwondert u hier, mensen,
ziet hoe dat u God bemint,
ziet vervuld der zielen wensen.
ziet dit nieuw geboren Kind!
Ziet die ’t Woord is, zonder spreken,
ziet, die vorst is, zonder pracht,
ziet, die ’t Al is, in gebreken,
ziet, die ’t Licht is in de nacht,
ziet, die ’t goed is, dat zo zoet is,
wordt verstoten, wordt veracht.[67]

Dat is in de regel het gegevene ook en juist van Kerstmis: Hij wordt verstoten, wordt veracht.

Als we uit de middeleeuwse hymnen mochten citeren zonder aanstoot te geven met de (Latijnse) taal, dan zouden we eerst recht tot een passend schoon slot komen. We zullen dit nalaten, met uitzondering van acht korte regels (de eerste en laatste strofe van *Jesu, dulcis memoria*):

Jesu dulcis memoria
Dans vera cordi gaudia
Sed super mel et omnia
Eius dulcis *praesentia*.

O beatum incendium
O ardens desiderium
O dulce refrigerium
Amare Dei filium.[68]

De liefelijke gedachtenis van Jezus geeft de ware vreugde aan het hart, maar wat de honing en het al te boven gaat, dat is zijn zoete tegenwoordigheid. – O, een zalige brand, een felle gloed van verlangen is het, en een goede verkwikking de Zoon van God lief te hebben.

[66] *Idem*, koraal 12.
[67] Couplet 1 van Gezang 15 hervormde gezangbundel 1938.
[68] Eerste en laatste strofe van een oude christelijke hymne, toegeschreven aan Bernardus van Clairvaux.

Wanneer we nog goed weten wat “Naam” in de Schrift betekent, kunnen we hetzelfde ook goed zeggen met het kinderlied van [Eduard] Gerdes (het werkwoord staat in de tegenwoordige tijd!).

> Daar ruist langs de wolken een lieflijke Naam
> Die hemel en aarde verenigt tesaâm.[69]

En dit is tot onze beschaming de regel, dat we vragen moeten: kent gij, kent gij die Naam nog niet?... Gelukkig de mens die van deze vraag ontstelt – voor hem begint het… Pinksterlicht te dagen.

DE HEILIGE HUISJES[70]

Meestal wordt de term ‘heilig huisje’ (in zijn raffinement van osmose tussen een sacraal en een verkleinwoord) gebezigd door revolutionairen en vrijgeesten (dit is een germanisme, maar vrije geesten lijkt mij te mooi voor dit genre), maar ook wel eens door bezonnen liberalen, die terecht willen opruimen wat geen zin meer heeft, terwijl ze tegelijk hartgrondig bedenken dat er vele andere mensen zijn (en niet bij uitstek domoren) die een diepe zin of een schemer van zinsverband toekennen aan het door de vrijgeesten gewraakte. In hun mond wordt ‘heilig huisje’ gebruikt met gemengde gevoelens van schroom en ironie, waarbij de schroom de overhand behoudt krachtens een aangeboren eerbied voor de méérwaarde die in de traditie pleegt schuil te gaan. Bij het werk aan de psalmberijming kwam al spoedig de term ‘heilige huisjes’ in zwang. Ik weet nog goed hoe Nijhoff[71] op de derde werkvergadering aan de voorzitter vroeg: “noemt u me eens al de heilige huisjes, want ik weet er maar een paar, er moeten er veel meer zijn”. Hij bedoelde de psalmen en de strofen die klassiek waren geworden of althans bij het kerkvolk bijzonder geliefd, waarbij natuurlijk, bij alle respect, toch een grens moest getrokken door de exegetische en poëtische houdbaarheid. Wat het laatste betreft bleek het tot onze verrassing dat Nijhoff, als een strofe die we naar zijn mening geheel onveranderd moesten laten, Ps. 103: 8 noemde, hij begon haar te citeren:

“Gelijk het gras is ons kortstondig leven
gelijk een bloem, die op het veld verheven
wel sierlijk pronkt maar krachtloos is en teer;
wanneer de wind zich over ’t land laat hooren
dan knakt haar steel, haar schoonheid gaat verloren;
men kent en vindt haar standplaats zelfs niet meer.”

Het was toen hij het gezegd had werkelijk in onze oren weer heel mooi, maar méér omdat

[69] Eduard Gerdes (1821-1898) was evangelist en schrijver van christelijke jeugdboeken. Dit lied (1858) stamt uit de bundel van Johannes de Heer (1905), lied 33.

[70] Overgenomen uit In de Waagschaal 14 (1958-1959), nr. 22.

[71] De dichter Martinus Nijhoff (1894-1953) was in de eerste jaren zeer betrokken bij het werk van de commissie voor de nieuwe psalmberijming, tot aan zijn vroege overlijden. Miskotte was als kerkelijk hoogleraar vanaf 1950 de voorzitter van dit bevlogen team van dichters en theologen en verklaarde regelmatig dat hij van dit werk zeer genoot. Van Nijhoffs hand zijn de teksten van Psalm 3, 16, 21, 23, 60, 67 en 150, later opgenomen in het *Liedboek voor de Kerken* (1973).

we het altijd zó mooi hadden gevonden, en de stem in ons halfbewuste herinneringen wekte aan de zang van de gemeente of ook aan ogenblikken in de herfst of omstreeks oudjaar, als in onze morgen- of avondmeditatie deze woorden ons werden voorgelegd in de geest en nader gebracht aan het hart. Persoonlijk bevind ik althans hetzelfde overwicht van de schroom over de ironie – krachtens de eerbied voor de beleefde (of slechts vermoede) méérwaarde van de traditie. En vele medewerkers van het bedoelde gigantische monnikenwerk (namelijk de 150 psalmen naar ons taalbesef volledig te rijmen met behoud van alle klassieke melodieën en alle oude rijmschema's) deelden in de aanvang dit respect voor de heilige huisjes (waaronder te rekenen waren het halfvers Psalm 17: 8, 19: 4, 7, 25: 6, 7, 27: 7 enzovoort – Psalm 89: 8, 9, 95: 4, 105: 5 enzovoort en gingen daarom met grote omzichtigheid te werk. Zelfs werden aparte opdrachten gegeven voor een afdeling 'restauratie'. Wij kunnen er niet aan denken de weg te beschrijven waarop wij gedwongen werden over heel dit complex van eventuele overname met of zonder restauraties anders te gaan oordelen. Het kost vaak veel tijd vóór een team van werkers nieuwe normen en de in hun spoor nieuw-ontstane verantwoordelijkheid zó hanteert dat ze hun bijkans tot een tweede natuur zijn geworden. Het gaat mij nu om rekenschap noch om apologie en minst van al om de overigens vanzelfsprekende overtuiging van een bereikbaar summum van kwaliteiten in de aangeboden proeve (zonder die overtuiging zou geen zinnig mens het wagen tot zulk een daad over te gaan), maar om een nadere beschouwing van één van de heilige huisjes, namelijk juist Psalm 103: 8.

Het is niet te verwonderen dat iemand sprak van een 'nationaal bezit', want ver buiten de kerkmuren is deze strofe, tot voor kort, bekend geweest en erkend als uitdrukking van een algemeen gevoelen of algemeen-menselijke stemming. Los van het geheel van de psalm is dit vers dan ook reeds daarom bestemd populair te worden omdat er volstrekt geen geloofsgetuigenis in vervat is, zelfs geen zogeheten natuurlijke theologie. Dat zou heel anders liggen als men de indeling meer in overeenstemming bracht met de Hebreeuwse *Stichen*.[72] Intussen is er geen dwingende reden om dat overal te doen, het is mede het respect voor het 'heilige huisje' dat ons daar eventueel van weerhouden kan. Er zijn echter andere redenen waarom de oude berijming hier bekoort en waarom een conservatieve geest (bijvoorbeeld als de mijne) zich maar al te gaarne gevangen geeft aan de gang en klank van dit vers. Want het is, meen ik, niet alleen het patina of het heilige mosgroen dat zich over deze woordgestalte gelegd heeft, het is niet alleen de echo van de zang die vaderen en voorvaderen met de jongeren in de oude kerken verbindt, waardoor deze werking verklaard wordt. Om kort te gaan: de volgorde en wisseling van de klinkers is aangenaam, de strofe ligt goed en soepel in de melodie, het muzikale en het literaire accent strijden nergens (of nauwelijks noemenswaard), de cesuren vallen op een natuurlijke wijze, de zinsbouw voegt zich ook goed in de loop van de strofe. En toch is deze strofe onmogelijk te handhaven: niet alleen omdat ze bij handhaving een oude lap zou zijn op een nieuw kleed dat, gewassen, in de nieuwe beleving van de tijd anders krimpen zou dan het nieuwe kleed (al zou dat ingezette stuk, wat de stof aangaat, van brokaat zijn),[73] maar eigenlijk heel eenvoudig omdat taal en beeld niet opgaan. Inderdaad wrijft men zichzelf de ogen uit als men daarop letten

[72] Naar 'kolometrie' of 'stichometrie': de indeling van teksten in de Hebreeuwse Bijbel naar ademeenheden (*Stichen*), gebruikt door Buber en Rosenzweig in hun *Verdeutschung* van de Schrift.

[73] Verwijst naar Mt. 9: 16 en parallelplaatsen.

gaat en merkt hoe men, omneveld door de gewijde klank, zich met het oor noch voor het oog van de geest goed heeft vóórgesteld wat hier staat. Weliswaar wist dat het respect niet uit, want de zeer te prijzen berijmers van vroegere tijden stonden voor dezelfde moeilijkheid, namelijk de Hebreeuwse tekst aanmerkelijk te moeten uitbreiden om de brede strofe te 'vullen', liefst a) zonder stoplappen, b) zonder herhalingen, c) zonder een nieuwe gedachte in te voeren vreemd aan de oorspronkelijke tekst, d) zonder de gegeven zin te overbelasten ten koste van andere momenten van het zinsverband (dit alles te volbrengen met inachtneming van het opgelegde metrum en de voorgeschreven melodie!). Zelfs met deze normen voor ogen kan men, althans wat b) en c) betreft, nauwelijks anders dan waardering, ja bewondering uitspreken. Wat a) en d) betreft zijn zeker bezwaren te melden, maar wellicht niet zo overwegend dat men het gebodene eenvoudig terzijde leggen zou. Op dit laatste leggen wij dan ook geen nadruk. Maar nu de taal op zichzelf, als we het in die taal bedoelde met het oor en het oog van onze geest ons voorstellen: ik wil degenen die nog conservatiever zijn dan schrijver dezes, de volle maat, een overlopende maat van billijkheid geven en daarom voor ditmaal nalaten de eis van een eenvoudig, doorzichtig modern Nederlands te stellen. Nee, ook toen het vers gedicht werd, was het veelszins ondoordacht en onzuiver. Eerlijk gezegd zou het wel een kolfje naar mijn hand zijn dit breed uit te meten. We zullen ons daarvan onthouden, omdat het gevaar van een zeker behagen in de ontleding zich licht voordoet op een wijze die weinig in overeenstemming is met ons blijvende besef dat het toch, terecht, althans begrijpelijkerwijze, een heilig huisje betreft. Ik moge daarom volstaan met de volgende aanduidingen.

1) De eerste regel klinkt goed, maar het adjectief "kortstondig" is verkeerd. Naar de zin moet het een adverbium zijn bij "gras". Als u de regel omzet, merkt u het direct: ons kortstondig leven is als het gras. Nu: waarin gelijkt het dan nog op het gras? Het aspect van de gelijkenis is in het adjectief al *vorweggenommen*, zodat er achter "gras" een vacuüm achterblijft.

2) de parallellie van "gras" en "bloem" is in overeenstemming met de grondtekst (vgl. Jes. 40: 6v.): men moet vertalen: "het mensje (of het mensenkind), als (de dagen van het) gras zijn zijn dagen, als de bloem des velds, zo bloeit het (nl. het mensje), als de wind eroverhéén vaart, is de bloem wég en haar (eigen) plaats kent haar (de bloem) niet meer." Nu komt het probleem van de aanvulling, opvulling of vervulling van de strofe, die immers ruimte biedt voor ongeveer driemaal zoveel woorden als de grondtekst biedt. Men kan de kant uit van een omschrijving van de ménsendagen of de kant van een uitwerking van het beeld van de bloem. Het laatste is nog het minst ondoenlijk: gaat men die weg, dan komt het wel zeer op de acribie van de taal aan, omdat anders het korte aanduidende beeld van de grondtekst bedorven wordt. Naar ons inzien gebeurt dat hier: de bloem te laten "pronken", en wel "sierlijk pronken" is slécht (was ook in 1773 al slecht, wélverstaan: wij eisen van een berijming niet dat zij in zichzelf-rustende, gave poëzie is (de psalm is trouwens niet allereerst om gelezen te worden), maar ze moet wel zuiver zijn in de evocatie van het beeld. Onwillekeurig is hier, ofschoon de uitwerking van het bloemmotief gekozen werd, iets van de andere weg, namelijk die van de omschrijving van het méns-zijn ingeslopen.

3) Vreemd is ook het door rijmdwang tevoorschijn gesprongen: "verheven", en dit nog wel als bijstelling, zonder verbum: "op het veld verheven" – een bloem werd of is niet verheven op het veld, en een veldbloem in het Oosten is nog nederiger van gestalte dan de meeste van onze veldbloemen. Dat de bloem "kracht"loos is, kan men eigenlijk niet zeggen, haar

kracht bezwijkt onder de storm, de Föhn, of de Sirocco.
4) “Wanneer de wind zich over ’t land laat horen” – och, moet ik nog zeggen dat deze van gang en klank zo goede regel, zodra men de woorden nauwlettender hoort, helaas, onmogelijk wordt? Ook hier heerst weer de iedere werker op dit gebied ringelorende rijmdwang. Vol begrip voor de moeilijkheden moeten we toch zeggen: het gaat niet: de wind steekt op, de wind bruist aan, de valwind slaat neer – alles wat u wilt, maar dat “de wind zich laat horen”? Het vogelenheir misschien, of een knapenkoor, dat zich zal laten horen, dat laat zich horen. Maar wat hier staat van de wind, de dodelijke wind, de woestijnwind, die zengend over het bloeisel van de aarde vaart, dat laat zich níet horen, wat men ook zegge.
5) “Dan knakt haar steel, haar schoonheid gaat verloren.” In het oosterse beeld knakt de steel niet, maar bloem en stengel worden verzengd. Het gaat overigens niet om de schoonheid, maar om het bestaan of níet-bestaan, om leven of dood.
6) “Men kent en vindt haar standplaats zelfs niet meer.” Hier stuiten we op “standplaats”. Of het twee eeuwen geleden anders klonk is moeilijk tot in finesses na te gaan, maar voor onze oren is het rechtuit dwaas, een woord dat een kraam op de markt, een dominee in zijn gemeente of een notaris met zijn kantoor in dorp of stad enzovoort kan betreffen toe te passen op een bloem. Veel erger is deze regel, omdat de afwijking van de oorspronkelijke tekst (altijd te duchten) hier aan een verfijning van het beeld voorbijgaat, die wezenlijk is voor het geheel. De bedoeling is niet dat de mens, de bloem zoekend (ook reeds een vreemde veronderstelling bij een veld of helling met ontelbare bloemen) haar niet meer vinden zou. De bedoeling is dat het veld zelf geen spoor nalaat van wat daar kortgeleden nog stond te bloeien. “En hare plaats kent haar niet meer” heeft geen levensverband meer met haar, ze laat geen leegte achter, het is of ze er nooit geweest is. Dat is de dood. Daartegen rijst het getuigenis van het volgende vers: “maar de goedertierenheid des Heren is van eeuwigheid tot eeuwigheid over degenen die Hem vrezen”.

Deze opmerkingen mogen niet verstaan worden als kritikasterij – ze hebben om zo te zeggen, tégen vlees en bloed van ons conservatisme, ons respect-voor-de-heilige-huisjes, zich aan ons ópgedrongen. Het zou ook minder fair zijn ze te benutten voor de suggestie dat de nieuwe berijming volkomen geslaagd is.[74] We beschouwen het trouwens niet (of nog niet) als onze taak deze te verdedigen. Ik zal tevreden zijn als sommigen van verre begrijpen gaan wat er zelfs bij dit betrekkelijk kleine aspect van de zaak (de beeld-zuiverheid) aan het werk van de psalmberijming vast zit, of het Datheen, Marnix, Revius of wie ook betreft. Een tikkeltje respect is, hoe men het ook beziet, het minste dat men reeds onder het gezichtspunt van menselijke bejegening verwachten mag, minstens zoveel als Nijhoff en wij anderen toebrachten aan 1773. Ontbreekt het daaraan al te zeer, dan breekt al te zeer de communicatie. Of is de lach nog een averechtse vorm van communicatie? (Wij voor ons hebben zelden zo gelachen als om een predikant op de vrijgemaakte gereformeerde synode, die daar betoogde, dat de nieuwe psalmen doortrokken zijn van een... barthiaanse geest! Het is ook om je tranen te lachen, vooral als je bedenkt dat, wanneer de grondtekst getrouw

[74] De nieuwe vertaling luidde uiteindelijk, in het *Liedboek voor de Kerken* vers 6: “De mens is aan het sterven prijsgegeven, / gelijk het gras kortstondig is zijn leven, / en als een bloem die naar de zon zich keert, / maar die ten prooi valt aan de barre winden, / en knakt en sterft, en is niet meer te vinden. / Ja zelfs haar eigen plaats kent haar niet meer.” De tekst is van Jan Willem Schulte Nordholt.

gevolgd is, ook David zeer verdacht wordt, en als de psalmen “rechtstreeks van God zijn”, dan wordt de Heilige Geest de auteur van deze berijmde ketterij.)
Wij besluiten: Ps. 103: 8 is één van de ‘heilige huisjes’, er viel echter niet veel aan te ‘restaureren’. Hoe moet het dan staan met de andere, waaraan patina of mos zich minder of minder terecht hebben gehecht? Deze en dergelijke vragen komen op. Waren ze niet veel eerder opgekomen en in een kritische zin beantwoord – er zou immers geen drang naar verandering geboren en geen opdracht tot een nieuwe poging gegeven zijn.

LEVENSWIJSHEID EN BESTAANSVORM[75]

De gemeente zou niet dat wonder van de geschiedenis zijn waarvoor wij haar, reeds van buiten gezien, moeten houden als zij de eeuwen door haar vrijheid niet betoonde, ook in haar *sociologische* structuur. Zoals op het gebied van het menselijke woord de ganse rijkdom van de talen haar open staat en het er slechts om gaat in al die complexe of simpele vormen de waarheid “ter sprake te brengen” – zoals het haar als gemeente van de Heer vrijstaat van de taal van de hoge literatuur, van de rederijkerskamer, van de ode of van het *souterliedeke*[76] gebruik te maken – zoals ze met de profane zin van alle mogelijke wendingen van de wereldtalen *spelen mag* en *arbeiden kan*, naar *uitwijzen* van wat ze *inhoudelijk* te zeggen heeft in deze of gene cultuur, omgeving, situatie – zo is het ook met de bestaansvorm, de sociale samenhang, de organisatie, de invloedsfeer. Ook hier geldt, vanuit het “gans-zichtbaar” én gans-onzichtbaar,[77] dat zij geheel afhankelijk is van de wereldse vormen, de cultuurstructuur, de tijdgeest én geheel vrij blijft in en ondanks deze afhankelijkheid. Het klinkt radicaal: en dat is het ook. Het schijnt eenvoudig en het is inderdaad zó eenvoudig dat men haast achterdochtig wordt (zoals we, welberaden, voor het eenvoudige even schrikken, omdat het nu eenmaal een verleiding is te geloven in het *simplex veri sigillum*, dat eenvoud het kenmerk van het ware is).[78] Vóór we nog het Vaticaan, Genève, Canterbury, Uppsala, het Quakercentrum enzovoort ontmoeten, is er reeds een definitieve beslissing gevallen, namelijk dat zij alle *principieel mogelijk* zijn, maar dat zij tegelijk alle principieel onhoudbaar zijn zodra zij zich voor principieel noodzákelijk houden en zich aandienen.
Want daarachter zit de schijn van de sacraliteit, de waan van de goddelijke continuïteit middels de duur van een sociologische structuur. Daar is de vrijheid, de God-gegeven, verticale vrijheidskracht in het geding.

Nu, precies als bij de taal, volgt Barth het redebeleid, dat inzet bij de neiging van de kerk het eigenlijke van haar aard vast te leggen aan het oneigenlijke van haar bestaansvorm en wijze van verschijning. De schijn van een bijzondere gemeenschap te zijn *krachtens* haar bestaansvorm is hier wel moeilijker te onderkennen dan bij de taal. Toch blijkt het dat deze

[75] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 15 (1959-1960), nr. 17. Dit artikel en het volgende horen als deel IV en V bij de serie ‘Het volk Gods in het wereldgebeuren’, n.a.v. de publicatie van de tweede band van Barths *KD* IV/3 in 1959. De delen I-III van deze serie werden (enigszins bewerkt) opgenomen in *VW* 2, deze twee artikelen om onduidelijke redenen niet. De complete serie is wel te vinden op de website karlbarth.nl.
[76] ‘Souterliedekens’ (Antwerpen 1540) zijn vertaalde en getoonzette psalmteksten. *Souter* = Psalter.
[77] Zie het eerste deel van deze reeks, *VW* 2, 61.
[78] Lijfspreuk van Herman Boerhaave.

schijn, eenmaal doorzien, gemakkelijker wordt aanvaard, welhaast al te gemakkelijk, wat op dit concrete gebied eerder tot willekeur leidt. Zodra blijkt dat door de historische bestaanswijze van de kerk de aanpassing aan de monarchie of aan de aristocratie of aan de democratie minstens héénschemert, ontstaat licht de averechtse neiging de bestaansvorm en de verschijning van de kerk ongewichtig en verwisselbaar te achten. Dan is de vrijheid niet als *gehoorzaamheid* verstaan en de bestaansvorm niet als een geestelijke *keuze*, die naar alle kanten geestelijk-werelds beantwoord moet worden.

Al met al blijft de sacraliteit ook hier een schijn en een schijn die theologisch moet worden doorzien. De zaak is deze: de kerk heeft óf zich *aangepast* aan óf *afgezet* tegen een politiek of economisch voorbeeld van gemeenschap, van organisatie. Maar ze heeft: a) zich over het geheel genomen meer aangepast dan afgezet, b) sommige wereldse voorbeelden met bijzondere dankbaarheid aangenomen, c) nu en dan heeft ze zich ook krachtens een nieuw bewustzijn van haar anders-zijn gefixeerd op een non-conformistische bestaanswijze. In *beide* gevallen b) en c) komt een glans van heiligheid over de betreffende levensvorm (zeggen we: van een gewijde staatskerk en van een zwervende gemeente-onder-het-kruis). Wij zien echter dat de gemeente in de loop van de tijd doorgaans in elke sociologische bestaansvorm, vroeg of laat, ónprincipieel geworden is – en (wat nog meer spréékt) dat juist wáár zij principieel-consequent heeft willen blijven (als bijvoorbeeld in het katholicisme en in de Grieks-orthodoxie) en de sacraliteit tot het uiterste heeft gedreven, het onpersoonlijk-*profane* karakter van elke sociologische gestalte in het oog springt, zodat wie toeziet daar heel duidelijk de trekken van het romeinse *imperium* en die van [de] byzantijnse hofstaat ontwaart, juist dáár waar men het waagt van *de* heilige bestaansvorm, *de* ware gestalte van de christelijke kerk te spreken. Waar andere gestalten als gelóófsbeginsel worden gesteld als bijvoorbeeld bij de presbyteriale en congregationalistische vormen van organisatie, daar kan dezelfde schijn ontstaan en daar is het even nodig eraan te herinneren dat de gemeente, in verschillende tijden, zus of zo, van vréémde vormen heeft geleefd die uit het algemene reservoir van menselijke mogelijkheden van samenleving opkomen.

Het is Gods Woord dat de gemeente de vrijheid verleent als *zijn* volk te bestaan en te werken in deze of gene profane levensvorm. “Es kann der Gemeinde (indem es sie begründet, erhält, begleitet und regiert), befehlen, erlauben und die Macht geben, in dieser oder jener Gestalt auch *sichtbar* zu sein was ja unsichtbar *ist*; christliche Gemeinde, Christusgemeinde. … dasz diese oder jene an sich unheilige Möglichkeit der Gestaltung menschlichen Zusammenlebens *geheiligt*, zu Sammlung und zum Aufbau des Volkes Gottes seiner Erwählung und Berufung, *tauglich* gemacht wird.” (S. 848)[79]

Wat de kerk tot *ecclesia una catholica* maakt, wat haar machtigt als een universeel, ja als het universele volk in haar bestaan te volharden – ach, men heeft het gezocht in deze of gene sociologische vormbestendigheid, gevangenschap en bevangenheid, men gaat nog vóórt (in angst het katholieke leven te verspelen!) met een versterken van de bastions of door zich op een kortere verdedigingslinie terug te trekken – en het schijnt een openbaring te zijn als

[79] Geciteerd wordt uit Karl Barth: *KD* IV/3, band 2.

Barth komt en zegt: ziet ge dan niet dat het katholieke, het universeel-christelijke juist gelegen is in deze wonderbare *vrijheid* zich door géén grenzen te laten bepalen, noch grenzen opzettelijk uit te wissen, maar alle grenzen te overschrijden, alle "verstérkte" grenzen te doorbreken? De katholiciteit hangt aan de vrijheid, *deze* vrijheid!

Dat moet er wel bij: déze vrijheid! De dogmaticus moet waakzaam zijn en wakker, ook als iedereen óf dóórrent óf doezelt. Het zou alles op een euvele ónkerkelijkheid (onder het mom van de liberaliteit) uitlopen als we ons niet herinneren dat de grond van deze vrijheid een *bepaalde* Godsdaad, een gevúlde Godskennis, een allerbijzonderste liefde was, de liefde, de verzoening waaruit de gemeente leeft. Gelijk in alle *loci* geldt ook hier dat de bepaling ook de beperking inhoudt, dat de grond van deze vrijheid ook haar gréns is.
We spreken van "deze" vrijheid niet omdat het iets oneigenlijks betreffen zou, gemeten aan de "echte" vrijheid (die de autonomie, de spontaneïteit en de creativiteit van de geest omvat) – we spreken van "deze" vrijheid omdat ze in Christus Jezus en in Zijn lichaam (hetwelk is: de gemeente) de *eigenlijke* vrijheid is (waarvan ook de autonomie slechts een afgeleid aspect kan zijn). Het filosofeem van de vóórrang van het onbepaalde vóór het bepaalde, van het "oneindige" vóór het eindige, van het absolute vóór het relatieve moeten we uit ons hoofd bannen om tot een theologisch abc (en ook tot een wijsgerig xyz) te komen.
Deze orde in de openbaring, deze heerlijkheid van het concrete, deze overvloed uit de Grond sluit (door heel de dogmatiek heen) de erkenning in van de grens, van de vormgeving, in dit geval van de sociologische bestaansvorm. De erkenning van die grens heeft niets van spijtigheid aan zich, ze berust zelfs niet op een synthetisch oordeel, ze is de simpele voltrekking van een analytisch oordeel. Dat wil zeggen: de grens was al met de grond méégegeven, nader: *grens en Grond zijn ident*. De vrijheid kan niet insluiten dat de gemeente "de stem van een vreemde" volgen mag, ze kán het ook niet (vgl. Joh. 10: 5).
Er is één Herder van de gemeente, ze heeft één Hoofd, en deze leeft "in der Weise der Gottheit", als het licht-van-het-leven en het licht-van-de-wereld. Daaruit volgt dat de gemeente een gemeenschap is die van géén bestaansvorm afhankelijk is, daaruit volgt echter *óók* dat dit *alleen* geldt omdat en voor zover de gemeente werkelijk onder deze éne Herder, onder dit éne Hoofd bestaat. Dat betekent: de vrijheid in honderd vormen in en uit te kruipen, af en aan te vliegen, houdt in dat wij allereerst en beslissend – *christenen* zijn. "Ihre Verantwortlichkeit als Glieder der Christengemeinde wird allen ihren anderen Verantwortlichkeit als *unzweideutig* vorangehen – sie (die Gemeinde) wird also in Ausübung ihrer Freiheit doch nicht Alles, und nicht einmal Vieles, sondern immer nur Eines wählen dürfen." Het gaat altijd opnieuw om het hier-in-nu. Het al of niet rechtmatige van het aanleunen tegen een bepaalde sociologische structuur hangt ten slotte daaraan of het ons toevertrouwde en ons regerende *Woord* van de verzoening in een bepaalde tijd, in een gegeven situatie al of niet *klaar schijnt* en zijn heerlijkheid ontvouwt. Staatskerk? Volkskerk? Vrije kerk? Congregatie? Het is principieel om het even – (vanwege de Grond van de vrijheid?), maar let wel: het is principieel om het even alleen omdat en voor zover de kerk de verzoening van de wereld verkondigt, of (wat hetzelfde is) voor zover zij *belijdende* kerk is (in deze of gene gestalte en bestaansvorm) – en dat is dan de grens van haar vrijheid, voor

zover zij zendingskerk is en "ihrer Umgebung keinen Zweifel darüber läszt, für wem und für was sie in ihrer Mitte einzustehen hat".

Vergeten wij niet dat we bezig zijn met een aspect van de ecclesiologie – met de toepassing van de leer van de verzoening, nader: met het profetisch-apostolische ambt van de verkondiging, met het *munus propheticum* van de gemeente dat alle mensenkinderen bedoelt, aangaat en omvat, alle levensvormen, elke cultuur. Maar het zou dit niet vermogen als de inhoud van haar verkondiging vormloos, dubbelzinnig, polyinterpretabel zou zijn.
Er is geen geldige en werkzame katholiciteit dan in de *apostolaire* betuiging: "God was in Christus de wereld met Zichzelven verzoenende, hun zonden hun niet toerekenende en heeft het woord-der-verzoening in ons gelegd; zo zijn wij dan gezanten van Christus wege: alsof God door ons bade: wij bidden u van Christus wege láát u met God verzoenen" (2 Kor. 5: 19v.).

Alle talen en alle vertolkingen zijn mogelijk die *dit* verkondigen, de katholiciteit hangt aan het apostolaat. Zo zijn ook alle sociologische bestaansvormen mogelijk die *dit* bedoelen te brengen, de grond van de vrijheid van de gemeente is ident met haar grens. wie dit ontkent of betwijfelt is geen dienaar van het evangelie, niet alleen omdat hij het geheim van de waarheid maar vooral omdat hij het geheim van de vrijheid voor zijn deel vernietigt. Hij tast niet zozeer de fundamenten van het belijden aan, hij ontkent de grond van heel het bestaan, hij verwerpt die bepaalde, concrete liefdesdaad van de Heer waarin de vrijheid van de gemeente bloeit. De gemeente behoeft geen profaniteit te schuwen op *voorwaarde* dat zij niet haar eigen levensgrond *profaneert*. Doch door de Genade van God doet zij dat ook niet, ze kán het ook niet. Geen sociologische binding, geen cultuurpatroon mag haar worden tot stem van een "vreemde", en *als* dat gebeurt: zij zal, zij kan de stem van de vreemde niet *volgen*. Dat is haar katholieke vrijheid en vrijmacht! Nog veel minder zal zij haar bepaalde geestesvrijheid pijnigen en het "ambt" van de verzoening neerleggen.

DE EIGEN ZWAKHEID EN DE GANSE KRACHT[80]

We gaan met Barth verder! In meer dan één betekenis, nu echter in een nadere ontvouwing van "het volk Gods in het wereldgebeuren", met name hoe dat volk zijn eigen plaats en zichzelf verstaat. We hoorden reeds een en ander over de dialectiek van de zichtbare en onzichtbare aanwezigheid-en-werking van dat volk, van die gemeente. En als toepassing daarvan hoorden we van het samengaan van een totale afhankelijkheid en een totale vrijheid ten opzichte van de wereld, hetgeen weer tastbaar gemaakt werd in de eigenaardige afhankelijkheid en vrijheid van de *taal* van de kerk in de loop der eeuwen en in de even opvallende afhankelijkheid en vrijheid van haar gemeenschapsvorm ten aanzien van alle mogelijke staatsrechtelijke en *sociologische* structuren. Steeds ging het er praktisch om de eerbiedwaardige schijn van een sacrale taal en van een sacrale bestaanswijze te verstoren,

[80] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 15 (1959-1960), nr. 19. Dit artikel en het vorige horen als deel IV en V bij de serie 'Het volk Gods in het wereldgebeuren', n.a.v. de publicatie van de tweede band van Barths *KD* IV/3 in 1959. De delen I-III van deze serie werden (deels bewerkt) opgenomen in *VW* 2, deze twee artikelen niet. De complete serie is wel te vinden op de website karlbarth.nl.

te verstoren niet ten bate van een diskwalificering en vulgarisering van de concrete bestaanswijze, maar om ruimte te maken voor de Vrijheid van het zuivere aanwezig-zijn, de creativiteit van het tegenwoordig-gestelde getuigenis, conform aan (of analoog met) de vrijheid, de creativiteit van de profetie, dat is: de presentie van het Woord van Jezus Christus op de aarde, onder ons, tot heil van de volken, tot genezing van de wereld.

Een volgende schrede tot precisering en concretisering van dit eigenaardige bestaan en dit eigensoortige zich-zelf-verstaan van de gemeente doet de *KD* nu door de ontwikkeling van de dialectiek die er schuilt in de *zwakheid* (ja, het onvermogen van de gemeente) in deze wereld én de *kracht* (ja, de alle natuur- en cultuurmacht overtreffende macht) van de gemeente in deze wereld. Wie op het een of op het ander iets meent te moeten afdingen heeft allicht nog niet verstaan wat de *deelname* van de gemeente aan het profetische ambt van Jezus eigenlijk betekent. Ook hier dreigt weer dat we ons vergapen aan de indrukwekkende historische macht en invloed (als teken van de macht van de Geest) en zo het gegevene onkritisch overschatten, of omgekeerd het gevaar dat we ons laten ontmoedigen, wanneer de kerkgeschiedenis ons in haar profaniteit en haar veelvuldig falen voor ogen wordt gesteld.

De eigen zwakheid en de ganse kracht kunnen worden afgelezen uit Paulus' woorden, die zeker niet alleen tot zijn persoonlijke existentie en zijn apostolische arbeid beperkt zijn, als het in 2 Kor. 12: 9v. heet: "maar Hij heeft tot mij gezegd: Mijne genade is u genoeg, *want mijn Kracht is in de zwakheid machtig*: zo zal ik dan veel liever roemen in mijn zwakheid, opdat de kracht van Christus in mij wone". Dit geldt ook van de gemeente, het is geen dierbaar woord geboren uit de ommezwaai van een depressieve bevinding naar een euforisch welbevinden en overmoed. Hier is een levenswet omschreven die in het Nieuwe Testament op velerlei wijze aan de dag gebracht wordt, hier is "das Gesetz nach dem sie angetreten",[81] hier werkt wat het geheim van de gemeente is dóór tot in haar continue gesteltenis en in haar contingente gestalten.
De leer, dat is: de prediking van de verzoening is zo *centraal* dat wie haar niet verstaat ook in de beoordeling van de gemeente en van haar zelfbewustzijn geheel *terre à terre* moet denken of geheel in projecties van idealen. De neiging van het een en het ander geeft aan zoveel ecclesiologie die schelle vlekken op een mat *fond*, die overdreven exclamaties omringd door povere, ach zo povere gedachten. "Das Jahrhundert der Kirche" wilde de 20ste eeuw heten! Zo werd het aangekondigd[82], maar wat daar praktisch en theoretisch ten tonele werd gevoerd, bleek te rusten op een zeer wankele stellage, die het gewicht van de SS evenmin droeg als dat van de volkse christen van goede wil.
Niet toevallig komen we bij dit onderwerp te spreken over het *heimelijke heidendom*, dat in al zijn vertwijgingen tot diep in de volksziel geen notie had, heeft of hebben zal van het geheim van de kerk, al dadelijk in dit opzicht dat zij, de kerk, zwak en onmachtig is in wézen omdat zij *niet* behoort tot de "wesensnotwendige *Konstanten* der menschlichen Existenz".[83]

[81] 'Nach dem Gesetz, wonach du angetreten', regel uit het gedicht *Urworte. Orphisch* van J.W. von Goethe (1817).
[82] Door Otto Dibelius in zijn gelijknamige boek uit 1928.
[83] S. 850.

Begrijpen wij welke geweldige consequenties deze (toch onweersprekelijke) these heeft. Het sluit in dat de gemeente natuurlijk een plaats heeft in de wereld, maar geen naar de maat van de wereld haar toekomende plaats. De staat, de arbeid, de cultuur hebben hun vaste plaats, in een of andere vorm komen zij in alle tijden uit de diepten en vlakten van het bestaan naar boven en naar voren. De kerk echter heeft geen wortel in de cultuur (dan in schijn).
Maar de beste antiparallel is de religie. De religie leeft, hoe het atheïsme boren mag aan haar fundamenten, hoe het nihilisme stormen mag rond haar torens en kantelen, in een onneembare veste. Van de godsdienst kan men inderdaad wél zeggen dat zij tot de innerlijk-*noodzakelijke* openbaring van het mens-zijn behoort, de religie is autochtoon, uit de bodem geboren waaruit ook het volk zijn herkomst heeft, of autonoom, in een eigen categorie van de zelfverantwoording van de cultuur opgeheven en afgeschermd.
Heel anders staat het met de gemeente! Want Israël kan men alleen vanuit de religie interpreteren, tegen zijn eigen zelfbewustzijn in! En zo is ook de christelijke gemeente een "in der Ökonomie des Humanen schlechthin *zufälliges Phänomen*, an bestimmter Stelle auftauchend, aber in ihren ganzen Humanität nicht irgend zu ihr gehörig, eine *Fremdenkolonie* für deren Wesen und Existenz es in ihrer Umgebung keine Analogien und darum keine Kategorien zu ihrem Verständnis und darum keine sinnvolle Verwendung gibt" (S. 850 slot van de kleine letters).

Nog ontgaat ons de strekking van het hier gestelde als we het beamen vanuit de leer-van-de-zonde en niet rekenen met wat de leraar ons uitdrukkelijk voorhoudt, namelijk dat het gezegde ook *geldt* als we onder "wereld" de schepping van God, de *oorspronkelijke* schepping verstaan. En weer komt hier aan de dag hoe centraal de leer, dat is: de prediking van de verzoening is (die in wezen de openbaring zélf is, gelijk ook omgekeerd gezegd kan worden dat de openbaring op zichzelf de akte van de verzoening is van Godswege) – want zou de "Gottestat der Versöhnung" niet nieuw, creatief-nieuw zijn, dan zou er niets nieuws onder de zon gebeurd zijn en zal er ook nooit iets in volle zin nieuws te verwachten zijn, maar enkel evolutie van varianten en hun grandioos doodsverloop.
Met het woord "*wonder*" (indien wij het theologisch handhaven) bedoelen we dan ook de simpele, maar onmogelijke, niettemin ons vóórgezegde *ontkenning van de stilstand of de kringloop*, de verwerping van de verstarring van de aarde en van de ontlediging van de mens, de uitsluiting van het zwijgende Zijn en van de alles verdovende Verwaaiing, het Nirwana. De verzoening is zozeer de spil van de realiteit en het levende midden van de tijd dat de geest spoedig verleid wordt uit te zwermen tot de grenzen van die gouden heerlijkheid. Maar blijven wij ditmaal strikt bij ons thema: de eigen zwakheid en de ganse kracht van de gemeente in de wereld, ook om deze reden dat de minder ingewijde in al zulke vertogen, al zouden ze nog zozeer zangen, God verheerlijkende hymnen zijn, bijna zeker een poging hoort de kerk te *verheffen* (!) en haar glorie te vermeerderen. Terwijl toch het omgekeerde in de lijn ligt. Het gaat juist om het *on*vermogen van dat Godsvolk dat geen plaats vindt op aarde, zoals er voor de Nieuwgeborene geen plaats was in de herberg. "Wie wäre die Gemeinde *seine* Gemeinde, wenn sie anders dran wäre als er und also (Mt. 8: 20) wie die Füchse ihre Gruben und wie die Vögel des Himmels ihre Nester, *wenn sie im Unterschied zu ihm einen Ort hätte, da sie ihr Haupt hinlege*". Gelijk Israël, gelijk de Zoon des

mensen heeft de gemeente in wezen een nomadenleven, nergens thuis, altijd op weg, zonder rechten, hoogstens geduld. Ze is te gast, ze mag ergens een poosje kamperen, ze krijgt op zijn mooist "Aufenthaltungsbewilligungen, keine Niederlassungs- oder gar Bürgerrechte".
Wellicht is het goed ook hier op te merken hoe, bij alle verbreding en verdieping in Barths werk, de oorspronkelijke ontdekking in (zeggen we *Römerbrief* II) zich dóórzet: het herstel van het vreemdelingschap, krachtens de vreemdheid van de Epifanie, het zogenaamde "dualisme", het zogenaamde marcionitische, het radicaal eschatologische besef (van méét af minder vanuit het Einde dan vanuit het Midden (!), het onherleidbare Midden).

Natuurlijk vinden we ook hier in onze ervaring de bijna geheel overtuigende, de onvermijdelijke *schijn* alsof het er heel anders voorstaat met de gemeente. De kerk staat toch midden in het dorp, ze hoort ook in de stad tot de cultuurverschijnselen, naast de Universiteit, de Rechtszaal, de Schouwburg, ze draagt haar deel bij aan de opvoeding en de leiding van het volk, ze is toch een constante factor ter bevordering van de humaniteit. Maar ook hier (gelijk bij de taal, gelijk bij de sociologische structuur) bedriegt de schijn. En het is of de mensen daarvan instinctief weet hebben, *zij vertrouwen die vreemdeling nooit helemaal* als ze hun eigen zaken beredderen. Er heerst lange tijd tolerantie, zelfs heerst er respect voor het verschijnsel van de kerk, maar steeds onder een geducht voorbehoud. En dat is goed, dat is gezond! Ongezond en gevaarlijk is het veel meer als de gemeente *zelf zich gaat verstaan* en zich te gedragen weet als ware zij tóch te rekenen (gelijk bijvoorbeeld de godsdienst) tot de "wesensnotwendigen Konstanten der menschlichen Existenz", wanneer zij, in een beetje andere stijl "gleich oder ähnlich… die Rolle eines immerhin beachtlichen *Religionstum* oder gar die eines heiligen Staates im Staate spielte".
Dat zou fataal zijn, want óf zij wórdt dan wat zij speelt, óf zij zal (als zij ook tijdens die rol aan haar vreemdelingschap vasthoudt) ontmaskerd worden als te kwader trouw en als zodanig behandeld worden. Bij elke kritische wending in de geschiedenis zal het erom gaan in nieuwe zuiverheid zich te bewegen: "zurück aus dem falschen Schein in die Heimatlosigkeit, in die *Randexistenz* und in das Bekenntnis zu… ihre Schwachheit, ihr gänzliches Unvermögen dem Weltgeschehen und seinen Elementen gegenüber".

En nu is de kracht, de ganse wonderkracht, gelegen in wat méér de keerzijde dan de tegenpool van haar onvermogen moet genoemd worden. Het gaat hier wel om een antithese, maar in de *wisselstroom van de dialectiek* opgenomen, het gaat hier wel om het ándere, maar om het andere *ván* het eerste.
Men houde vooral vast dat we hier wel te doen hebben met de onzichtbare zijnswijze, maar welverstaan: de onzichtbare zijnswijze *in* het zichtbare van haar bestaan. Immers, reeds op de voorgrond van het gezichtsveld blijkt dat het volk van God het énige volk is dat blijft, méér nog: groeien, zich *vernieuwen* kan *van eeuw tot eeuw*. De gemeente heeft, waar alles tegen haar bestendigheid pleit, omdat ze geen wortel heeft in de fundamenten van de wereld (zelfs niet van de goede schepping), een bestendigheid voor welks verwijlend gelaat de volken en culturen voorbijgaan. De weidse meningen, de grote ontwerpen, de filosofieën en de ideologieën – *zij gaan voorbij*. Deze bestendigheid komt aan de dag – "ziemlich unabhängig von der Frage seiner (des Volkes) Treue oder Untreue" – omdat de gemeente in

haar onvermogen *wordt vastgehouden* of daarheen teruggeleid wordt. En weer is deze bestendigheid gelegen in de macht van de profetie zelf, van het ambt van de verzoening. De gemeente wordt gedwongen tot de status van haar onmacht terug te keren, *opdat* het Woord zijn loop in vrijheid herneemt.

Wie bij 'Woord' denkt aan preek volgens Bijbeltekst, kan niets anders dan verstomd staan over zoveel stompzinnige overschatting. En weer blijkt dat wie het geheimenis van de prediking van de verzoening niet kent – namelijk dat het ident is met de pure tegenwoordigheid van God, de waarachtige God – die zal ten aanzien van de positieve tegenpool (of keerzijde) van het nomadische bestaan van de gemeente ook geen vat krijgen op dit wezenlijke wonder. Hoewel de tekenen voor ogen zijn! "So ist denn auch sein (des Volkes) Zeugnis, oft genug sehr matt ertönend oder getrübt durch laute, aber falsche Töne, faktisch nie verklungen, sondern gerade wenn es sich zu seiner Randexistenz bekannte, in der Welt je und je mindestens gehört worden. So konnte seine Stimme, oft fast völlig unterdrückt durch den, von so viel anderen Seiten ertönenden Lärm, doch immer wieder anschwellen und auch in einer gewissen Reinheit laut werden" (S. 852).

Er ontbreekt echter nog een element aan deze ontwikkeling van de verhouding van zwakheid en kracht van de gemeente, het wordt op een verrassende wijze in het betoog ingebracht. Het gaat erom tussen schepping en verzoening, alsook tussen wereld en kerk *geen kloof* te suggereren. Tegelijk gaat het erom de "kracht *Gods*" nader te omschrijven. Met het laatste beginnende stelt Barth dat de kracht van de wáárheid, die in de zwakheid van de gemeente machtig is, toch eigenlijk de (verhulde) *algemeen-menselijke situatie* is: zwak, bedreigd, onbeschermd, ongestadig en dolend op de aarde is immers het mensdom als zodanig. Het is niet zo dat "die Menschenvölker in ihren Steinhäusern, gestürzt durch jene Konstanten des Weltgeschehens (im Unterschied zum Volke Gottes) *wirklich* zuhause, gesichert, geborgen wären". Welnu, in de "Randexistenz", in de "Heimatlosigkeit" van de gemeente wordt de onmacht van het bestaan, in solidariteit met Kain en zijn zonen[84], *zichtbaar*. Wat zij niet weten, weet en bekent de gemeente, wat zij niet zien willen, ziet het volk van God onder ogen. In haar "Selbstverständnis" *voltrekt* zij, plaatsbekledend, de *kennis* van de menselijke *ellende*. Dat sluit in een bereidheid de grote onmacht van haar eigen bestaan zonder morren te dragen, want de stof waaruit dit onvermogen is gevormd is de stof van het adamitische exil, dat uitligt onder het licht en de slagschaduw van het goddelijke oordeel en de goddelijke genade.

Maar nu, wat is het *goddelijke* van de "ganse macht" van het Godsvolk? Men kan het alleen zeggen door de onderscheiding tussen de kosmische krachten waarop de volken teren en de Godskracht die zich mededeelt in de "Aufrichtung der Gnadenordnung". Wie goed tracht te bedenken, al is het in gebroken aandacht, wat een mens zegt als hij GOD zegt, wie werkelijk de suggestie van de religie, al is het slechts met een gedeeld gebaar, afweert, wie werkelijk Jezus Christus als de verzoenende openbaring mag horen, die verstaat van verre *niet alleen het feit*, maar ook de oorzaak, ja de *noodzaak* van de eigenaardige isolering van de

[84] Zie Gen. 4: 12-15.

gemeente en van haar nomadische afhankelijkheid in deze wereld. De vreemdelingschap is dáárom noodwendig opdat de "Überlegenheit der Kraft in der sie (de gemeente) existieren darf", de Vrijheid, de scheppende Vrijheid zich daarin zou doen gelden, zich daarin present zou stellen.
Aan *die* "Überlegenheit" neemt de gemeente, niet alleen "ondanks" haar zwakheid maar ook en veel meer "dankzij" haar zwakheid déél. En men kan zeggen: wat op het voorveld van de ervaring zich reeds opdringt, namelijk dat staten en culturen zich uitputten en ten einde gaan terwijl de kerk blijft, dat is in het hart van de zaak, in de werking van de Geest nog veel méér waar, nog veel meer dan hart en geest kunnen bevroeden, dat Zijn kracht in de zwakken machtig is noemen wij slechts in onze toeschouwershouding een paradox.
Wie denken zou dat de zaak zo aardig, na veel gewichtig draaien, op zijn (oude) pootjes is terechtgekomen, heeft op allerlei wijze zich misrekend. Vooral hierin: dat dogmatiek zelf *ethiek* is, gelijk de uitverkiezing en het gebod samen horen, het Verbond en de schepping, Christus en Zijn lichaam – zodat we hier ons niet kunnen nederzetten als op de sluitsteen van het betoog, maar veeleer de sluitboom van de weg voor ons zien opengaan, de weg van een onbegrijpelijke macht van de gemeente te troosten en te straffen, te genezen en te beschaven, te helpen en te redden, te begrijpen en te verheffen. "*Was sollte sie in dieser seiner Kraft* – weit hinaus über ihre fortgehende Erhaltung und Erneuerung – *nicht können*? Über welche Mauern (Ps. 18: 30) sollte sie da… nicht zu springen vermögen?"
Dat moet in een volgend kapittel: "die Gemeinde für die Welt" (§ 72, 2) en in "der Auftrag der Gemeinde" (§ 72, 3) uitvoerig worden duidelijk gemaakt (tot in bijvoorbeeld de functie van het profetisch-apostolische woord inzake de atoombewapening). Voorlopig mag en moet worden vastgesteld dat de gemeente veel meer kan, veel meer doen zal, een veel grotere zegen ter vernieuwing van het aardrijk zijn moet, zijn kan, zijn zal. Naar haar verschijning leeft zij in zwakheid, zichtbaar is niets typerender voor haar aanwezen dan juist dit onverwachte, dit wonder. "Sie lebt aber in ihrer Sichtbarkeit und also in ihrer Schwachheit von der unsichtbaren Kraft des Willens, des Werkes, des Wortes Gottes, zu dessen Dienst sie als '*neue Kreatur*' (2 Kor. 5: 17) geschaffen ist. Diese Kraft macht sie in ihrer sichtbaren Schwachheit unüberwindlich."

Zoals zo vaak breekt ook in dit gedeelte van de *KD* de *oecumenische synthese* door, tussen Oost en West, ook tussen luthers en gereformeerd. Met woestijntocht, pelgrimage, ascese is slechts de helft en, ons dunkt, horizontaal gezien de kleinste helft van de kenmerken van de gemeente aangegeven. Wat mede en beslissend tot het kerkzijn behoort – dat is de dienst, de doorbraak, de vernieuwing van het leven, de aanvankelijke genezing van de wereld en het afleggen van het kleed van de weemoed om het te verwisselen met het "gewaad des lofs" (Jes. 61: 3). Zoals er in de wereld ware *gelijkenissen* van het Godsrijk gesteld worden, zo voltrekken zich in de geschiedenis waarachtige *vervullingen* van de belofte van God. Door de bemiddelende arbeid van het "nieuwe schepsel" dat de gemeente is!
"Want met U loop ik door een bende en met mijn God spring ik over een muur." [Ps. 18: 30]
Dit voor een werelds, vermetel activisme te houden is het eigenlijke euvel van de oosterse kerk, hier het chiliasme als "joodse droom en ketterij" te duchten schijnt ons het wezenlijke, levensgevaarlijke tekort van de lutherse innerlijkheid. Reden te meer om dankbaar te zijn

voor elk denken dat zich strekt naar een oecumenische synthese ook in de leer van kerk-en-wereld, van de onmacht en de macht van de gemeente in het wereldgebeuren.

TOEKOMSTMUZIEK[85]

"En wanneer dit verderfelijke onverderfelijkheid zal aangedaan hebben", als het vergankelijke het gewaad van de onvergankelijkheid krijgt aangemeten en omgeworpen – dan, *éérst* dan, zal het einde en de stilte, de voleinding en de zin in het aanzijn treden als *de* Wereld, als Gods wereld. Dan zal vervuld worden wat geschreven is: "de dood is verslonden in de overwinning".[86] Toekomstmuziek: een ritmisch en gericht beleid dat ons in de weemoed van het bestaan achterhaalt door ons tegemoet te gaan en ons moede hart te omspelen. Toekomstmuziek is muziek die *hier* klinkt, omdat ze uit de Toekomst op ons áánkomt. Vraagt men naar een beeld en *gelijkenis* – ik zou niets weten te noemen dan de kunst zelf van woord en beeld of toon. Zij spreken van een wereld die er niet is, en waarvan we ook niet kunnen zeggen dat ze er behóórt te zijn of dat wij haar zouden moeten máken, de kunst verklaart niets, de kunst wil niet ons streven opwekken, maar – o nooit gepeild geheim – ze evoceert een wereld die er niet is en die er tóch is in *God*, en wat er vooral bij behoort: in God *voor* ons, ons ten goede. Maar wij zijn van nature egoïsten, die met al hun egoïsme hier geen belang bij hebben, wij zijn naar onze herkomst fantasten, die met al hun fantasie voor deze muziek geen oren hebben. Want wij verstarren voor *deze* vreugde, ze is ons zonder inhoud, een abstractie, ze brengt zelfs geen "*Traum vom Geist*" (Ebner)[87] teweeg, ze grijpt ons niet in het hart.
Een sacramenteel *onderpand* is de Paasboodschap alleen voor hen die aan God, aan *Zijn* Eer, aan de harmonie van *Zijn* wegen "geïnteresseerd" zijn, voor de geschokten, de uit hun baan geworpenen, de in schuld ontstelden is het een wezenlijke honger de heerlijkheid van Jezus te zien, stralend in al Zijn broeders, uitgegoten over de schepping, bloeiend in de éénheid van ziel en geest en lichaam, tot vereeuwiging verheffend dat betere dat met de krenking en de nederwerping van het eerste leven was bedoeld.

De anderen zegt het toch eigenlijk niets, "voortbestaan" kan hun nog een beetje belang inboezemen, "onsterfelijkheid" is uiteraard min of meer beklemmend – en opstanding is een mythe. De leegte die ons omgeeft dringt ons zacht tot een kinderlijke vlucht, treffend aangegeven in een Roemeens liedje: "zo vaak de gedachte aan de dood mij invalt, *breid ik mijn mantel uit op de grond en kan mij niet verzadigen aan de slaap*."[88] Dat we dan tóch nog vage echo's van de toekomstmuziek horen, vlak vóór we onder zeil gaan, is wel zeker. Wel komt het van sterkgespannen snaren, over een afstand als van eeuwen. En dan vangen wij *dit* op dat de dood, geheel ernstig genomen (niet bedorven door het spook van een voortzetting op de oude voet in het verlengde van de oude tijd), de dood als het einde van

[85] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 15 (1959-1960), nr. 22. Daar heeft het artikel de ondertitel 'Muziek voor kijkdieren II', deel I verscheen in nr. 20. *Muziek voor kijkdieren* was de titel van de debuutbundel van dichter Hans Andreus uit 1951. [1947]
[86] 1 Kor. 15: 54. Deze tekst stond boven het eerste artikel 'Muziek voor kijkdieren'.
[87] Uitdrukking van de filosoof Ferdinand Ebner (1882-1931).
[88] Onbekend op welk Roemeens liedje M hier doelt.

één onherhaalbaar leven, mensen en volken pas *mondig* maakt. Mondig in denken, mondig tot dapperheid, mondig in de kennis van de spanningen, standvastig in de werkelijkheid van aardse vreugde en pijn.
Hoe het met ons gesteld is kunnen we misschien het best vaststellen bij de tegenstrijdige kreten van ons hart in de vóór-stilte van het einde. "Er móet een einde aan komen" én "hemel, we zijn *nog niet begonnen*" – "Ach, de aandacht zelfs sterft, de mooiste dingen vervelen" én "hebben we ooit ook maar één gering ding gepeild, één bloem gezien, één dag uitgedronken?" – "Zie, de liefde is verkoeld, we hebben elkaar niet veel meer te zeggen" én "het eigenlijke bleef onuitgesproken, het innigste zo verzwegen dat het scheen niet te bestaan". En zo maar vóórt! Het denken heeft zich uitgeput en valt in herhalingen, het verwierf geen zekerheden dan op voor ons leven en heil secundaire punten, en toch was het denken erop aangelegd Gods sporen te ontdekken en zich te strekken tot dáár "waar wij kennen, *gelijk wij gekend zijn*" (1 Kor. 13[: 12]). En zo blijft het, zo gespleten ligt het leven onder de spanning van uiterste teleurstelling en uiterste verwachting. Vlak tegen elkaar, als "nú-maar-dán", als "hier-maar-dáár" uiteengedreven leunen de krachten van de tegenpolen aan elkaar. Nog één voorbeeld: de geschiedenis werd ons een kringloop van ongerechtigheden, ze brengt géén wending, geen genezing van betekenis voor verre tijden noch ook in de diepten van ons beleven – en toch, we zouden geen krant meer opslaan als we niet krachtens de "geest der Utopie"[89] de bevrijding hoorden naderen en de bazuinen voor de poort.

Deze tegenstellingen zijn in het geloof *niet weggenomen* – integendeel! Ze worden bevestigd en definitief: in de éne oorkonde wordt het vonnis gewezen én beaamd: het is goed en recht dat wij worden, door het leven héén, ter dood gebracht. Op de keerzijde staat: het is vreselijk en waanzinnig, want we zouden eigenlijk *éérst* van de doodslast bevrijd moeten zijn om écht te leven, te lieven, te kennen en te loven.[90] Daarom juist klinkt de muziek van de Toekomst als een muziek die ons *hier* aangaat, daarom: geen verdoezeling van de sterfelijkheid, daarom géén spel met de idee van de onsterfelijkheid – maar wat 1 Kor. 15: 45 zingt, dit sterfelijke leven, deze jaren, maanden en dagen, deze daden en dit lijden, *dit* sterfelijke leven zal met onvergankelijkheid worden overdekt, zal tot wezenlijke verstilling en vereeuwiging worden verheven, in één punt van de tijd tot volkomenheid zich ontvouwen. Horen wij het goed: als *dit* sterfelijke, als *dit* verderfelijke zal geborgen zijn… Dit leven! Daar komt het op áán, we hebben maar één leven, maar dat hebben we hier nooit ten volle bekend en geleefd.
Dit leven echter zal dan zijn… *ánders*, daar hangt evenzeer alles aan. We hebben het éne leven verspild en zouden het verloren hebben aan het Niets als het niet door God bewaard was. De continuïteit is even sterk als de discontinuïteit kenmerkend voor het agogische accent van de muziek die hier wil klinken, de toekomstmuziek is dáárin muziek dat ze toekomst is, *enkel* toekomst, de toekomstmuziek is dáárin muziek dat ze *hier* gehoord wordt en het hart aanroert met hoop. Hoop!, te verstaan als de meest *stellige* verwachting en eigenlijk ook als de meest vaste *vóóronderstelling* van al onze levensdagen die daar waren.

[89] Boektitel van Ernst Bloch (1918).
[90] Naar couplet 1 van Gezang 75 hervormde bundel 1938 ('t Oog omhoog, het hart naar boven').

En *alsdan* zal geschieden wat geschreven is: “de dood is verslonden door de overwinning”.

Jezus Christus is écht gestorven – hij bleek niet onsterfelijk, maar hij is ópgestaan! “Hij” – dat is zijn persoon, zijn leven en strijden en lijden, Hij, dat zijn al de dagen en jaren van zijn omgang op aarde. Hij zelf, zijn ganse wezen en bestaan, zijn deugden, schatten en weldaden, is opgenomen in onverderfelijkheid in de bestaanswijze van God. Dat alles is geschied (zo leerden we) vanwege onze rechtvaardiging, opdat wij, in Hem, tot God, onze Oorsprong in de zuivere verhouding zouden komen te staan, in nieuwe vergeving, onschuld en zaligheid. We hebben dit Paasevangelie “muziek voor kijkdieren” genoemd, maar nu rijst er een continuo uit op dat we “toekomstmuziek” mogen noemen. Daarin horen wij, áls we horen (maar waarachtig, in die spanningsmomenten hóren we iets) dat Hij die wij God noemen (die anders is dan elke “godheid”), als een toegift op de rechtvaardiging, als kroon op de vrijspraak, ons toezegt dat de zijnen hun leven in zijn volle lengte, in al zijn dimensies, naar zijn *essence* zullen zien aangenomen en opgenomen. We zullen “dan” geen toekomst meer hebben, maar enkel het verleden dat heden geworden is zullen we “dan” hebben – in wezen, het verleden van Jezus’ leven, dat in de Heilige Geest, door het geloof ons heden werd, het heden van onze eeuwige onschuld en zaligheid zullen we “dan” bezitten. “Zie, wij zullen wel niet allen ontslapen, maar wij zullen allen veranderd worden – in één ogenblik, met de laatste bazuin, want de bazuin zal slaan en de doden zullen onverderfelijk opgewekt worden en wij zullen veranderd worden.” [vers 51]

Het bloed van Jezus Christus reinigt van alle zonden, zijn bloed, zijn offer, zijn overgave geschiedt van meet af in gemeenschap met ons bloed en leven. Daarom zal er als ons leven vereeuwigd wordt geen schuld meer kleven aan onze dagen. Het zal alles goed zijn! Wijzelf kunnen goed zijn! Reeds nu bekennen wij dit verborgen continuo van ons leven, als we in de viering van de eucharistie zeggen: dat het (in de toe-eigening die het geloof volbrengt) geworden is “even als had ik zelf in eigen persoon alle gerechtigheid volbracht”, “even als had ik nooit enige zonde gehad of gedaan”.[91] Zo prijzen wij Gods *vrijheid*, de laatste, hoogste innigste daad van Zijn vrijmacht, krachtens welke macht wij staan in de *onschuld* van het reine zijn (dat is het éérste), maar ook in de onschuld van het *reine zijn* (dat is het laatste). En nu éérst, zeer aanvankelijk, zeer van verre verstaan we er iets van waarom we zo ongelukkig en (of) zo verlangend zijn in het vóórgevoel van het einde… Christus onze Heer verrees.

> Die ten dode ging aan ’t kruis
> Bracht ons in Gods vrijheid thuis.[92] [93]

[91] Uit het Avondmaalsformulier, naar zondag 23 van de *Heidelbergse Catechismus*.
[92] Uit het eerste couplet van Gezang 61 hervormde bundel 1938.
[93] Het is onduidelijk waarom M deze tweede meditatie niet opgenomen heeft samen met de eerste ‘Muziek voor kijkdieren’ in *Kennis en bevinding* (1969). Het is eveneens onduidelijk waarom de bezorgers van deel 14 van het *Verzameld Werk* (2015), onder wie ik zelf (wvdm), die omissie niet hersteld hebben door deze tekst wel op te nemen. Beide meditaties zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en het is bij herlezing ook niet zo dat de tweede tekst een overbodige herneming van de eerste zou zijn.

HET BEELD GODS[94]

"En wij allen worden, door met ongedekt gezicht de heerlijkheid des Heren als een spiegel te aanschouwen, in gedaante veranderd…" 2 Korinthiërs 3: 18

Gij zult u beeld noch gelijkenis maken van iets dat rondom in de wereld is.[95] Dat gebod gaat niet tegen de afgoderij, niet om de neiging de natuur als de oerkracht van het leven te vereren, het gaat veeleer tegen de aandrift om de ware God op deze wereld vertegenwoordigd te zien, zo dat men er *houvast* aan heeft en een vergoeding vindt voor Zijn afwezigheid. God is heilig en ontheven en zo het doel van het dit verbod: het volk een indruk te geven van het ánders-zijn en ontheven-zijn van God, maar ook daarvan dat Hij kómt om Zich aan hen te openbaren.

Misschien is er ook nog een andere reden waarom dit gebod gegeven is. Het zou wonderlijk zijn als het er alleen om ging om deze wereld te ontgoddelijken en te reinigen van alle voorstelling die naar God verwijst. Zo negatief is de Heer nergens. God heeft in zich de eeuwige drift tot gestaltevorming van zijn gedachten. Hij *zelf* zal voor zijn beeld zorgen. Hij behoudt zich het recht voor zijn eigen beeld op aarde te stellen.

Waarom vallen wij – heidenen van nature en joden naar de geest – waarom vervallen wij altijd weer in dat beelden-maken? Waarom zijn wij nog lang niet vrij van de Mammon? Waarom worden wij omtogen door de blauwe Venusschijn? Waarom kunnen wij zo goed de vergoddelijking begrijpen van kracht en schoonheid? En zijn we ook niet vreemd aan het ideaal als de top van de beeldenwereld? Is het niet omdat wij (in ongeduld) niet wachten kunnen op het beeld dat God van zichzelf stelt? Is het niet een drang van het spirituele vlees die maakt dat wij vroom bezig zijn een beeld te maken?

Dit is juist nu een vermaning die we nodig hebben, want we beleven niet alleen een tijd van nieuw heidendom, waar het eerste gebod tegenin gaat, maar ook een tijd van *afweer*-christendom dat de waarheid wil afronden. Dat komt omdat wij niet meer verstaan dat God niet opgaat in de figuur, maar zich te kennen geeft in zijn *dáád* waarmee Hij het leven en ons leven verandert.

Wij stellen zelfs de heilige geschiedenis als afgodsbeeld voor ons. En dan geschiedt wat de tekst zegt: dat Israël met een sluier voor het aangezicht ziet en toch niet ziet, omdat ze de geschiedenis apart stellen en ze zichzelf daarin verheerlijken en God maken tot het exponent van het eigen apart-staan. Dat is een gevaarlijke situatie: dat we in het algemeen wel schelden op het gebral van de wereld, van de heidenen, maar dat we zelf al minder stille mensen worden! Omdat we niet meer verstaan wat de Schrift ons voorhoudt als spiegel van de heerlijkheid van God: dat het Gods werk is om mensen te scheppen naar het Beeld van Christus door de Geest.

Wij leven aan onszelf voorbij. Ook voor zover we biddend en mediterend zijn, zijn we vaak niet bezig met datgene waarmee de Heer ons wil bezig zien. We willen wat ánders zijn, we willen bijvoorbeeld apart-dapper zijn, maar we willen niet afwachten wat de Heer met ons vóór heeft. Wij zijn uit het beeld van God uitgevallen. Wij, die beeldmakers zijn, zijn de mensen die het beeld al minder dragen. Wij die in deze wereld trachten op te richten een

[94] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 15 (1959-1960), nr. 24. Miskotte zelf schrijft als nawoord: "Uit de dienst Westerkerk Amsterdam op 31 mei 1942." Dat was toen de eerste zondag na Pinksteren.

[95] Naar Ex. 20: 4.

teken van de Godheid, kunnen zelf niet meer een teken van de Godheid zijn. Maar God heeft een afschijnsel van zijn *sjechina* onder ons gesteld. Des Heren werken zijn zeer groot, zijn doen is enkel majesteit (Psalm 111)[96] en zijn doen is het stellen van Jezus Christus, die van zichzelf zegt: "wie Mij gezien heeft, die heeft de Vader gezien". [Joh. 14: 19] Zijn beeld is een beeld geweven uit de zonnestralen van de biddende en bevrijdende Geest. Als een uitverkoren geslacht weten we dat we geroepen zijn om het beeld van de Zoon van God gelijkvormig te worden (Rom. 8: 29, Col. 1: 18).

En wij zullen met ongedekt aangezicht de heerlijkheid van de Heer als in een spiegel aanschouwen en worden naar hetzelfde beeld in gedaante veranderd van heerlijkheid tot heerlijkheid als van de Geest des Heren.
De mens zegt: laat ons beelden maken, anders drijven we in het onzekere, en we hebben niets aan onze apartheid. En God zegt: laat ons mensen maken [Gen. 1: 26], anders heb Ik aan de wereld niets. Wij zeggen: vereeuwig! God zegt: vereindig! Laat ons mensen maken, daar verlang ik naar: naar diegenen die naar de geest en gestalte van Christus Mij op aarde zullen vertegenwoordigen. Het gaat niet om brave en vrome mensen, maar om mensen die in gedaante veranderd worden naar hetzelfde beeld dat God in Christus eenmaal deed oplichten. In de kerk wordt de mens veranderd *tot mens*, medegenoot van de Mensenzoon. Daaruit volgt dat we ongelukkig zijn, niet omdat we geen engelen of goden zijn, maar omdat we *nog altijd geen ménsen zijn* en vooralsnog niet ontdekken hoe diep we zijn gevallen. Een goede nabetrachting op Pinksteren is te bedenken dat het de Heilige Geest is die ons niet tevreden maakt met onszelf en de wereld, maar met Jezus Christus, want de mens die in Christus tevreden is, die draagt een afglans van de Naam van God op aarde.
Ezechiël (34: 30) zegt: gij schapen zijt mensen, maar Ik ben de Here uw God. Wie echt hoort dat hij máár een mens is, die zal van gedaante veranderd worden naar het beeld van Jezus Christus, die mét God was en God mét Hem. We zullen de heerlijkheid van de Heer aanschouwen en weerspiegelen om naar datzelfde beeld veranderd te worden. Ziedaar, de ware menswording. Als God zegt: zie, Ik maak alle dingen nieuw [Opb. 21: 5,] dan is Hij om te beginnen bezig om mensen te maken. Het is beschamend dat het God zo veel moeite *kost* om mensen te maken, maar het is tevens de verrukking van Zijn liefde dat het lukt.

Waar is de mens die Ik kan bestralen, opdat hij terugstrale Mijn liefde? Hoe minder mensen, hoe meer goden er zijn op de wereld, kan men zeggen, en hoe minder goden, hoe meer mensen er op de wereld zijn.
Waar God Gód is, daar zijn de mensen ménsen. Ach, wat is er een strijd van de ziel voor nodig om tot die eenvoudigheid te geraken! We zijn te gecompliceerd, we zoeken het te ver en te hoog, we zijn dádelijk klaar en we komen nooit klaar. Dit is de strijd van het leven, maar als we oprecht zijn, dan moet het doorvochten worden in het *heiligdom*. Hier moeten we strijden, onder de spanning en de beslissing van de prediking. Het wordt u gezegd: Ik wil u tot mensen hebben en gij wórdt veranderd als gij de spiegel van de heerlijkheid van Christus aanschouwt. Het komen onder het geklank van het Woord is een komen in het krachtveld van de Geest. Het is goed als we roepen: *Veni Creator Spiritus*, maar het zou

[96] Uit couplet 2 van Psalm 111 (1773).

weinig betekenen als we niet beseffen dat we door die scheppende Geest worden áángevat. Het bruist nu boven en over ons: laat ons mensen maken naar ons beeld en onze gelijkenis. Het overkomt ons hier door de Geest. De tekst is vol diepten en duizelingwekkende dubbelzinnigheden: we aanschouwen Jezus Christus en die aanschouwing in ons ontstaat door Hemzelf. We worden door de Geest in gedaante veranderd, we aanschouwen de Geest in zijn daad en daardoor aanschouwen we Jezus Christus zélf. Aan Jezus' gebed leren wij wat bidden is, maar het is door de Heer die de Geest is. Uit Jezus' lijden leren we wat lijden is en het is door de Heer die de Geest is dat we er iets van verstaan, hoewel wij daarbij betrokken zijn. Aan Jezus' menszijn leren wij mensen te zijn, maar het is door de Heer die de Geest is. Aan Jezus' dienen leren we zelf te dienen, maar het is door de Heer die de Geest is.
Misschien zegt u: daar merk ik nu juist niets van, dat ik van gedaante verander! In deze tijd op mijzelf teruggeworpen voel ik tegelijk de doem van de dingen en de miezerigheid van mijn doen, maar ik verander niet. Ik moet mij juist voortdurend aanklagen, ik moet telkens weer bekennen hoezeer het wezenlijke zien en doen mij ontgaat, hoe meer ik met mijn geest bezig ben, hoe meer ik moet bekennen dat ik vroeger, o vroeger!, jong was. Het is een groot *geheim* met een schrijnende zelfkennis waaruit we hier onze troost moeten putten. Zoals de ware kerk verborgen is in de wereld, zo is de nieuwe gedaante van de mens *verborgen* in de oude mens. Verborgen, dat is: wij zelf zijn de spiegel en een spiegel ziet zichzélf niet. Het is door de leiding van de Heilige Geest dat we *geen houding* kunnen aannemen.

Als we klagen dat we niet veranderen: is er iemand die durft beweren dat God niet bezig is met hem? Zou iemand zo ondankbaar willen zijn dat hij in de vertwijfeling zich verschansen zou voor de stonde der genade? Zou het niet zo zijn dat wij – als we tussen deze twee door moeten – alleen reden hebben onszelf aan te klagen en geen reden hebben om God te erkennen in zijn Tegenwoordigheid? Horen we dan niet de stem van Jezus Christus, die wij in de wereld zouden mogen vertegenwoordigen en die ons door de Pinksterschaamte heenleidt tot de eenvoudigheid van het geloof, die het niet waagt het werk van de Heer aan ons te miskennen, zodat we de *zin* van dit samenzijn aanvoelen: op u is het woord van dit uur gericht, gij zijt de mens die mens moet worden!
Van gedaante veranderd! Dat moeten we gelóven, maar dat geloof is meegegeven in het geloof aan Jezus Christus. Moet ik nu extra proberen te gaan geloven dat het ook voor mij bestemd is? Geloof in Jezus Christus! Vlucht in dat éne geloof!
Er is geen aparte waarheidsvraag en geen aparte heilsvraag, maar de waarheidsvraag *is* de heilsvraag. De zonde is dat we God met twijfel aanzien als Hij zegt: laat ons mensen maken. En dit is het geloof: dat we God op zijn Woord vertrouwen als Hij zegt: Ik ben bezig, Ik wil u als mensen dragen en dulden, meer: gij zijt mijn vertegenwoordigers in verborgenheid, in nederigheid. Ik wil u als lid van het lichaam van mijn Zoon liefhebben en leren liefhebben. Dat te geloven brengt mee dat we ons geven in de *boetserende hand* van de Geest en dat wij God telkens tegemoet gaan om het levenwekkende woord te horen: laat ons mensen maken van die man en die vrouw naar ons beeld en onze gelijkenis. Moge onze bede zijn dat alles wat ons aftrekt van de ontmoeting met Jezus Christus en zijn heerlijkheid ons meer en meer tot een beklemming worde. Laten we maar niet dapper en vaderlandslievend meer zijn op

de wijze van voorheen, maar in stilte en vertrouwen vragen naar de schoonheid van Jezus en bidden telkendage: dat wij Jezus' beelt'nis dragen.

De Geest is uitgestort en vaart over de wereld, de Geest gaat scheppende uit en waait over ons christelijke, zelfverzekerde hart, om de luiken los te breken, dat we mogen openstaan voor de greep van de stralen die ánders zijn dan alles wat in de wereld demonisch straalt. Het beeld door die stralen verwekt is een geschiedenis: het is de geschiedenis van Jezus en het is uw levensgeschiedenis, het is de éne geschiedenis die voortgaat, ondanks al onze traagheid in de overgave, van heerlijkheid tot heerlijkheid, gemerkt met het stempel van de éne Liefde.

EERBIED EN BELEEFDHEID (IN HET HEILIGDOM)[97]

De mode heeft sociale en culturele gronden, zij wordt intuïtief ontworpen naar een nieuw patroon dat zich begint te vertonen in het levensgevoel van de tijd. Ook in de taal, het spraakgebruik komen plotselinge wisselingen en verschuivingen voor die aan, meestal langzame, veranderingen in het menselijke bewustzijn (of nauwelijks-bewustzijn) beantwoorden. Ook de kerkelijke taal geeft sporen, reflexen, focaties te zien van zulke kleine of grote omwentelingen in de geest van de gemeente, of voorlopig van die van haar voorgangers, waarbij wij meestal geredelijk kunnen aannemen dat deze vaak een zekere nauwelijks bewuste *vox populi* volgen.
Het valt mij op dat tegenwoordig ettelijke predikanten van allerlei richtingen in het openbaar gebed *God aanspreken met "U"*. Plotseling is het opgekomen, wat bezielt ze? Kunnen ze daar rekenschap van geven? Misschien ten naaste bij, maar doorgaans lijkt het op een halfbewust toegeven aan een halfbewuste druk. Het is wonderlijk! Op een (schijnbaar) onschuldig punt meent men een particuliere (of collectieve) afwijking zich te mogen veroorloven van de taal en de geest van *alle* Nederlandse Bijbelvertalingen, en ook van *alle* psalmen en gezangen die in het kerkboek staan en die zij zelf plegen te gebruiken. Wat is er eigenlijk aan de hand? Ik waag niet daarop een beslist antwoord te geven, vooral niet omdat ik alleen van zekere bevreemding in de gemeente iets gespeurd heb, maar geen kritiek of protest vernomen heb. We mogen niet te snel concluderen dat dit laatste een nieuw symptoom is van de euvele passiviteit van de gemeente ten aanzien van wat hun van bovenaf wordt voorgelegd (of opgelegd). Het zou toch ook kunnen zijn (hoewel het niet zéér waarschijnlijk is) dat hier de doorbraak aan de dag komt van een nieuw accent vanuit nieuw religieus besef waaraan de voorganger eindelijk stem verleent. We moeten voorzichtig zijn en er ons voor hoeden de gemeente te onderschatten in haar intuïtieve acties en reacties. Hoewel deze op zichzelf niet normatief zijn, is het van gewicht ermee te rekenen dat ze wellicht diepere zin hebben. Ik heb mij afgevraagd wat die zin zou zijn die dan in het openbaar verschijnt in het kanselgebed.

1) Heeft men het vage besef de moderne mens tegemoet te komen in zijn allicht nog vagere besef dat de gebedsaanspraak "Gij" *ouderwets* zou zijn? En gaat men daarom voorbij aan het

[97] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 17 (1961-1962), nr. 9.

eenparig spraakgebruik van Bijbel en Liturgie, Psalter en Gezangboek? Meent men op een nog niet bezette plaats iets nieuws te moeten wagen: "*U* bent zo goed voor ons – *U* wilt nog erbarmen aan ons bewijzen – *U* wilde ons tot nu toe bij de vrede bewaren"?[98] Maar dat is toch eigenlijk een loslaten van een ons meegegeven geestesgoed, een prijsgeven van de wijsheid en afgewogenheid van de taal! Want "Gij" gaat boven "u" en "jij" uit, het is een *chiffre* voor de *bijzonderheid* van de verhouding tot God geworden en ik kan me niet voorstellen dat zelfs in de gemeente, die de moeder is, die de taal mede bewaarde, zulk een beseflоosheid tegenover het eigene daarvan zou overheersen dat ze niet merken zou hoe hier iets scheef gaat. Maar men kan menen dat het oude en geheiligde de eeuwen verduurd heeft, maar dat inderdaad tegenmaatregelen nodig zijn, en stellen dat wat nu eenmaal historisch geworden is ook op zijn tijd weer moet vergaan. Ik deel die mening allerminst, als men zelf dit "vergaan" wil bewerkstelligen en in plaats [van] vóór te gaan en leiding te geven de spraakmakende gemeente volgt. Maar ik betwijfel ook of het kerkvolk als geméénte werkelijk deze spraak "maakt" en vermoed dus dat er veel particuliers, eigenmachtigs, onbezonnen "moderns" in schuilt. Het oude klassieke irriteert als zodanig reeds, dat is zonderling en duidt op een steriel defensief! Zijn we zo moe en kittelorig?

2) Of heeft men uiting willen geven aan het gevoel dat de *eerbied*, met name in het heiligdom, zou vergen God de Here met "u" aan te spreken? Dan zouden wij te doen hebben met een uitloper van een antibeweging tegen de secularisatie en tegen de banalisering van het gebed, met name het openbaar gebed? Of juist andersom: met een onderstrepen van het "gewoon-doen" en het meegaan in een goede gemeenzaamheid? In het eerste geval zou men de ontzaglijke majesteit van God op het oog hebben, in het tweede geval de verhulling daarvan wanneer Hij op de wereld incognito ingaat. Maar men vergist zich naar mijn inzien in beide aspecten. Soms hoort men: als ik bij de minister op audiëntie ga, zeg ik toch vanzelfsprekend: "U". In een vroeger stadium zou men gezegd hebben: tegen vader en moeder sta je toch ook niet te jijen en jouen en je stelt je niet aan met een plechtig gij. Gaf men bij het eerste argument een unicum in de taal prijs, hetgeen enkel tot verarming leidt, hier bij het tweede argument verwart men eerbied met beleefdheid en haalt de categorieën van de geloofsleer en van de medemenselijkheid door elkaar. Dat is ongeveer het ergste wat men doen kan: in het *heiligdom* beleefdheid te betrachten. Ik verkies verre de hebbelijkheid van sommige conventikels en oefenaars de Heer met "je" aan te spreken boven de trant van zulke beleefdheid.
We voeden juist het on-besef en wanbegrip voor de majesteit (en ook voor de heiligheid) van God, wanneer wij zulke taal voeren, zulk een opzettelijke wijziging aanbrengen. Het luistert altijd nauw met de taal en bijzonder in de dienst van het Woord, en klemmend wordt het alles in het gebed. Vergaloppeert men zich in de preek door een *Entfremdungseffekt* in te voeren of door een vulgair populariseren – in het gebed eerst komt de verwerpelijkheid daarvan aan het licht. Beleefdheid geeft een valse toon in het heiligdom. Niet alleen omdat ze maar een vorm is van een beleefde, maatschappelijke (laat ons zeggen op zijn mooist) reverentie, maar vooral omdat de eerbied voor God van gans andere orde is, zo anders dat men met het gewone, hartelijke en gemeenzame woord nog dichter bij de zaak en zuiverder

[98] Zinnen uit een kanselgebed voor de gereformeerde gezindte.

van levensstijl is dan met de vormen die aan de sfeer herinneren die “allen, die in hoogheid gezeten zijn”[99] omgeeft. God is anders en we kregen een spreekwijze mee op onze weg om dat enigermate tot uitdrukking te brengen.

3) Of heeft de voorganger, in pastorale of liturgische zorg, gemeend dat het tijd wordt een onderscheid te markeren tussen het persoonlijke en het openbare gebed? Abstract gesproken is dit gezichtspunt de moeite waard. Er is inderdaad een verschil, al zou men dat aan de gebedsverhalen van vele predikanten niet zeggen die de Here God uitvoerig inlichten over de feiten en nog hun interpretatie van de feiten erbij cadeau doen. Maar goed: het verschil is dat de gemeente als gemeente voor God treedt met in haar midden de *priesterlijke* tolk van haar noden en behoeften en van haar heilig begeren: de voorganger. Het persoonlijke is aan de rand getreden, het gebed voor de algemene, gemeenschappelijke nood van de christenheid heeft de principiële voorrang. Dat heeft zijn invloed ook op de taal. Wij kunnen daar nu niet breeduit op ingaan.
Nu schijnt het dat sommigen het verschil ook menen te moeten aangeven door de wijze van de aanspraak. Vinden we ook hier niet een vergissing? Want juist in de *aanspraak kan en mag er géén verschil zijn* tussen het openbare en het persoonlijke gebed. Dat is nu juist (niet het enige, maar) wel het voornaamste dat hen verbindt. En nu vraag ik: wie spreekt er in zijn persoonlijk gebed van “U”? Daar vermoed ik (voor zover er nog gebeden wordt) is het “Gij” niet zozeer “ingeburgerd” als wel de stem van het hart geworden. Daar is de taal van Bijbel en Kerkboek zozeer toegeëigend dat we het als een vreemde en vooral ook oneerbiedige “vernieuwing” zouden ondergaan wanneer we vermaand werden die te veranderen omdat… ja, waarom? Dit geldt ook voor het openbaar gebed. En in zekere zin *a fortiori*. Want de algemene nood van de christenheid kan niet een andere vorm hebben dan het persoonlijke danken, klagen, vragen, loven.
Het gevaar dat het openbaar (vrije) gebed in zijn “objectiviteit” zakelijk wordt, dat het *ex officio* “officieel” wordt van houding, intentie en klank, kan misschien (als andere bezinning faalt) nog geweerd worden door de aanspraak die een mens meeneemt *uit zijn binnenkamer* in de kerk, “in het heiligdom waar het volk vergaderd is”.[100] En weer huiswaarts!

4) Of meent men dat het openbare gebed niet (ook) persoonlijk is, in die zin dat ten minste de aanvechting van de zielen er niet zo rusteloos, ruig en roepend mag doordringen en niet zozeer in het openbaar hoeft te komen. Bij zulk een opvatting zou inderdaad het “U” min of meer passen. Maar dat zou nu juist mijn bezwaar zijn tegen deze fundering van de vernieuwing. Al geef ik toe dat hier grenzen zijn, aangegeven door de aard van de liturgie en door onze onkunde of zulk gebed uit de diepte werkelijk de zielenstaat van velen vertolkt (omdat zij voor het merendeel nooit in aanvechting schijnen geweest te zijn, want alleen de waarachtig-gelovige wordt aangevochten) – en toch meen ik te mogen zeggen dat wij er wel op mogen rekenen dat het in velen rumoert. Zij wachten of de kerk hun bestreden, twijfelende en vertwijfelde harten zal opnemen en opdragen. Nu, geen aangevochten mens zal in dit verband “U” zeggen: de kloof die zij ervaren, de afgrond en afstand die zij ontwaren

[99] Gebedstekst naar 1 Tim. 2: 2.
[100] Uit Psalm 116 vers 10 berijming 1773.

is *diametraal* tegengesteld aan de afstand-scheppende officieel-klinkende en (bij alle tegengestelde bedoelingen) niet-eerbiedige aanspraak. Van onbewust gesproken, ik geloof dat vele mensen in hun ontsteltenis over de wereld, hun eenzaamheid en God – die zo *nabij* is, zo verschrikkelijk dichtbij juist in de aanvechting, te meer ontsteld zijn over de kale, koude toon die vaak in het heiligdom klinkt, vooral bij het openbaar gebed.

Wij eindigen. Zegt iemand: ach, u zoekt het veel te *diep*? Als dat waar is, dan moet ik dus aannemen dat het hier een gril betreft. Maar dat wil ik toch ook niet voetstoots aannemen. Is de gril van de mode, op de meest verschillende terreinen, niet verregaand en veelvuldig gedetermineerd? Of zegt iemand: u zoekt het veel te *ver*, het is maar een inventie van enkele voorgangers! Dat zou mij wel welkom zijn, maar mag ik het zomaar aannemen? Zou dat niet een laatdunkende verklaring zijn?

HET OPENBAAR GEBED[101]

Wonderlijk woord! Laatste herinnering wellicht van een theocratisch denken, minstens van het plaatsbekledende intreden van de gemeente voor de wereld. Het openbaar gebed is het door de priester of predikant tot God als met geheven handen opgedragen mensenwoord. Het heet openbaar omdat het gebeurt in de eredienst, en die is in de christelijke kerk naar zijn aard een publieke zaak. Men is eraan gewend, maar moest zich eens verwonderen dat de openbare eredienst zo weinig esoterisch wil zijn dat het eerder een instuif zou moeten heten. Dat gaat terug op de Agora, waar de basiliek een soort gebouw voor gemeentebelangen was, voor de gaande en komende man op het marktplein, die schaduw, koelte en het nieuwste nieuws zocht. Ook als in feite door de zelfvervreemding (want de onkerkelijkheid, de vervreemding is onder andere een zélfvervreemding) van deze publieke onderneming niet meer dat (argeloos of aarzelend) gebruik gemaakt wordt als in vroeger tijden door de meerderheid van het gemenebest, blijft het kenmerkend voor een kerk dat voor iedereen de deuren openstaan. En het “openbaar gebed” wordt voorgebeden, meegebeden, minstens mede gehóórd.
Ik denk dat wie niet in het ambt staat zich nauwelijks denken kan welke beklemming, welke huiver gepaard gaat met het zeggen van een gebed in de gemeente, voor allen, namens allen. Je kunt het niet, je ziet er zo tegenop, je weet de woorden niet die het verlangen en de overgave, de nood en de twijfel vertolken. En zullen ze echt zijn, echt voor God? Zegt Jezus reeds[102] van het persóónlijke gebed dat het “geen ijdel verhaal van woorden” mag zijn, hoeveel te meer geldt dat van het openbare gebed, dat (haast noodzakelijk) omstandig en bont, ondoordacht en ongeordend moet worden, te subjectief om representatief te kunnen zijn, te ijdel om de stem te zijn voor aangevochten harten, te traditioneel om authentiek te zijn. Hoe beledigend voor de Heer en hoe leeg voor de mensen kan het zogenaamde “vrije gebed” zijn. Wat er allemaal aan God verteld wordt, als uit een krant of naar de trant van de invallen die een vroom gemoed te binnen schieten of in zo fraaie taal als die men in essays van cultuurdragers aantreft – we doen beter, dacht ik, er nu niet over uit te weiden, mede

[101] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 24 (1968-1969), nr. 9.
[102] Zie Mt. 6: 7.

uit angst dat er een satirische trek binnenkomt, gevoed uit de herinnering aan vele jaren en gelegenheden waarin we nauwelijks konden meebidden omdat we zaten te luisteren hoe de voorganger onze lieve Heer bepreekte met klemmende argumenten en in een taal van onbeschaamde betweterij en godvergeten barbarij of snobisme, och, men hoorde zichzelf zo graag praten.
Uit rechtmatige reactie hebben velen zich gekeerd tot de gebeden uit de liturgie, de gereformeerde liturgie van de kerk. Men noemt dat met een afschuwelijk woord: formuliergebeden. We moesten een gebedenboek hebben in onze gezangenbundel. De liturgische beweging heeft zeer veel bijgedragen tot uitdrijving en zuivering van het "vrije gebed" in de openbare eredienst. Daar kunnen we niet dankbaar genoeg voor zijn. Hoewel een kind in de "liturgiek" heeft Karl Barth, *sua sponte*, ons in *KD* III/4 (dat is: in de ethiek als praxis van het geloof in de schepping, welk deel begint met de Zondag, die een vieren is van de vrijheid, voor God), als hij het gebed behandelt, gezegd dat de voorganger de gebeden moet voorbereiden met nog groter ernst en acribie dan zijn preek (S. 126).[103] Hij kiest dus voor het vrije gebed, niet omdat hij vaste vormen minacht, maar omdat hij enerzijds de arbeid aan het openbare gebed een eigen opdracht acht, doch "eine durchaus nicht auf den Heiligen Geist des Augenblicks abzuwälzende Aufgabe". Anderzijds, zegt hij, kan men niet bestrijden "dasz der Wortschatz, die Syntax und der Stil dieser theologisch gewisz substantielleren, und auch sprachlich kräftigeren Texte, auch für eine christlich lebendige Gemeinde der 20 Jahrhunderte in der Regel nur doch eine Fremdsprache geworden sind". Hij heeft het zo verstane vrije gebed zelf in praktijk gebracht in de Strafanstalt te Bazel: "*Den Gefangenen Befreiung*" (1959) en "*Rufe mich an*" (1965).
De kwestie heeft echter een nieuwe *wending* genomen sinds het opleven van het lied bij christelijke troubadours en cabaretiers. De *songs* zijn gevormd naar een nieuw model, taalvoorbeeld, namelijk dat wat eigenlijk alle moderne poëzie kenmerkt: de concretie, de reductie, de contractie, kortom het poëtische pars-pro-toto, het kort-en-bondige. In de feestbundel voor de 80-jarige Thurneysen[104] staat een merkwaardig opstel van Kurt Marti[105]: "Wie entsteht eine Predigt? – Wie entsteht ein Gedicht?" Het is niet goed mogelijk het hier te analyseren, maar dit kan wel gezegd worden dat het veel urgenter is [om] aan het gebéd te denken. Brémond in zijn *Prière et Poésie* en Jacques Maritain in zijn *De la vie d'oraison*[106] en andere deelnemers aan de katholieke renaissance in deze eeuw in Frankrijk hebben de vraag naar de taal van het gebed eerst op gang gebracht. De moderne vraag is echter dringender. Een authentiek gedicht is *nu* een poging, half-vertwijfeld, om door naaktheid en onmiddellijkheid van zeggen, van voren af aan, de taal überhaupt als nieuw te beleven en om haar te werven als een verloren verloofde. Het autonome gedicht staat eenzaam in een sprakeloze wereld.
Zo is het óók met het gebed, nee, zo staat het nog veel méér met het gebed, vooral met het openbaar gebed. Daar is, dunkt mij, een duidelijke analogie tussen de twee eenzamen: het gebed – het gedicht. Omdat het gebed door vele voorgaande geslachten meestal enkel als

[103] Deel 4 van *Die Lehre von der Schöpfung*, verschenen in 1951.
[104] Marguerite Thurneysen (Hrsg,), *Wort und Gemeinde*. Zürich: EVZ 1968.
[105] Kurt Marti (1921-2017) was een Zwitserse predikant, leerling van Karl Barth en politiek geëngageerd, die faam verwierf met scherp getoonzette, vaak aforistische gedichten over God, mens en samenleving.
[106] Resp. Henri Brémond, *Prière et Poésie* (1926) en Jacques en Raïssa Maritain, *La vie d'oraison* (1933).

vráággebed, als voorbede verstaan werd, moet men bedenken dat er wezenlijk en van oudsher de dank, de lof, de aanbidding toe behoort, zodat het gebed hymnische elementen bevat. Het moet ons niet te zeer bevreemden als het in glossolalie uitmondt. Dan verzinkt alle retoriek, ook de bezielde, dan overschrijdt het de praktische doeleinden die wij ermee verbinden, bijvoorbeeld de gemeente te stichten. Soms ook wordt het een klacht, maar ook die intens, aanduidenderwijs, rauw of versluierd. Dat treedt in als de gemeente (die kleine schare, die weerloze kern, die gedecimeerde volksbeweging van niet-afvalligen) zich met de wereld solidair weet en ook door haar zich voelt aangestoken met ongekende neurosen. Een moderne dichter zegt: "Vom welt-*durchkränkten* Geist wird Gott nur *recht* erhoben".[107]
Nu er zo vele en zo rijke gebedenboeken verschijnen, die wijd en zijd verbreiding vinden, hebben we voorbeelden te over om te zien hoe het bedóeld is als men het "vrije gebed" weliswaar boven het liturgisch-gewijde meent te moeten verkiezen, namelijk hoezeer het om een nieuwe *tucht* gaat over de bloei en over een toeleiding tot een nieuwe vrijheid: in tongen te spreken. Bij ons zijn de goede, aanstekelijke voorbeelden bij Overbosch' ontwerpen te vinden en bij die van Oosterhuis. Zulke meldingen komen uit alle kerken die vooraan staan in de strijd: te spreken, te bidden in een al meer sprakeloze wereld. Zelfs de Indische en Afrikaanse kerken bezitten zulke verzamelingen van voorbeden. Het meest verbreid is de bundel van Michel Quoist[108], die rooms en protestant tegelijk aangaat, aanspreekt, helpt en verrijkt. Rudolf Bohren heeft ervan gezegd: "es ist das alttestamentliche das diese Gebete stark macht". Ook in het gebedswoord gaat het blijkbaar om "de zin van het Oude Testament", als de goden zwijgen, dat is: als de wereld ontdekt wordt als sprakeloos verstard in verstomming.
Ten slotte een nagebed bij een preek van de jonge Eberhard Jüngel (*Predigten*, 1968, S. 108):
Höre nicht auf, Herr unser Gott, uns und aller Welt mit Deinem guten Wort zuzusetzen, dasz der Glaube sich herumspreche bei allen Menschen und die Kraft Deiner Barmherzigkeit sich durchsetze, wo Bedrückte verzweiflen und Unterdrückte den Mut verlieren, wo die Mächtigen sich vergessen und die Ohnmächtigen vergessen werden, wo nach Leben geschrieen und um Gnade gebettelt wird: erbarm Dich, Herr! Und wenn wir am Ende sind, dann bleibt Du unsere Zuflucht für und für. Amen."

DE DIS DES HEREN[109]
"*Waar twee of drie vergaderd zijn in Mijn naam, daar ben Ik in het midden [van hen].*"
(Mattheüs 18: 20)

Wat kan het ons op vergaderingen vaak droef te moede worden. Het is alsof ons hart en ons hoofd minder persoonlijk voelen, minder oorspronkelijk denken, alsof iets van ons eigen geestesbezit wordt verslonden door het gezamenlijke, alsof wij minder zijn dan in de eenzaamheid. Wij kunnen dat opvatten en dragen als een offer dat gebracht moet worden ter wille van de gemeenschap, om iets te stichten dat boven al het persoonlijke hoog uitgaat

[107] Uit het sonnet 'O mein Geist' van de Oostenrijkse dichteres Catharina Regina von Greiffenberg (1633-1694), dus eerder 'vroegmodern'.
[108] Michel Quoist (1918-1997): *Prières* (1954).
[109] Overgenomen uit *In de Waagschaal* 24 (1968-1969) nr. 16. Een Duitse vertaling verschenen in *Die Stimme der Gemeinde* (1969).

in belang en waarde, iets dat ons kleine zelf in dienst neemt en ons inschakelt in een hoger, heiliger verband. Wanneer wij dat zien, brengen wij, indien wij althans enige liefde in ons hebben, gaarne het offer van onze eigenheid, van onze oorspronkelijkheid, ja desnoods iets van onze zuiverheid. Alles om de gemeenschap mogelijk te maken.
Maar toch: droevig wordt het ons om het hart, als die vergadering, die gemeenschap zelf op een peil staat en op een peil blijft waarvoor men zich heimelijk schaamt, wanneer de geest die daar heerst niet verdient dat wij onszelf en onze oorspronkelijkheid ten offer brengen voor haar. Wanneer het ons, misschien midden in de hevigste discussie of tijdens de vroomste getuigenis wee wordt om het hart vanwege de kleinzerigheid van de zielen, de traagheid van de geesten en de wrede gedachten van de harten en wij zelf, als vanzelf, en vóór we het weten worden meegesleept in dezelfde stemming, in dezelfde geest, in dezelfde dufheid, in dezelfde slaap, dan merken wij dat wij van nature niet anders zijn, dan voelen wij die mislukking van de gemeenschap op een wijze die meer kwelt dan ons persoonlijke falen bij andere gelegenheden. Bitter is het zich tevergeefs aan te passen en, onwillend, ruim baan te laten voor de dodende gewichtigheid waarmee het aards gezinde gemoed zich breed maakt. Ook schaamte kan een bovenpersoonlijk karakter hebben zoals een van de grootste en edelste mannen die ik gekend heb – onvergetelijke herinnering – soms zijn hoofd vermoeid en verwilderd kon buigen en fluisteren: “nee, de mens is niet veel zaaks”.[110]
En zo nu is, gemeten aan het ideaal van de gemeenschap, een menselijke vergadering meer of min altijd, óf de persoonlijkheid handhaaft zich, brengt wrijving en scheuring óf er handhaaft zich een harmonie, en de persoonlijkheid moet zich offeren – óf (en dit is het droevigste van al) de persoonlijkheid is wég en de gemeenschap die bedoeld werd komt óók niet, het instinct van de menigte behoudt het veld, of de bovendrijvende partij van het juiste milieu.
Overal doet zich dit droeve voor en er is ten slotte geen ontkomen. Behalve waar de gemeenschap… geméénte wordt, waar een middelpunt is dat zélf de gemeenschap van de harten voedt en tegelijk aan het enkele hart ruimte geeft. Jezus zegt met groot vertrouwen, met een toon van volstrekte zekerheid: Ik ben bij u, als gij bij elkaar zijt en, waar gij bij elkaar zijt, daar ben Ik bij u, als gij in Mijn Naam vergaderd zijt. Overal waar Mijn Naam (de Openbaring in Mij geschied) u samenbrengt, waar gij u verenigt rondom mijn woord, mijn offer, mijn persoon, daar zal gemeenschap zijn, een innig, bovenpersoonlijk ontroeren, een diepe, bovenpersoonlijke rust, daar zult gij uzelf zijn én gij zult uzelf kwijt zijn.
Deze belofte van Jezus laat de menselijke grenzen geheel achter zich, want wie kan zich boven tijd en ruimte verheffen? Zo werkt immers alleen God, de Schepper van tijd en ruimte. Dus spreekt hier óf een waanzinnige óf Jezus weet zich gemachtigd tot deze belofte, die alle mensenmaat overschrijdt en die alle “richtingen” onder het vonnis doet dóórgaan.

Ook de dood scheidt hem niet van ons: “geen ervaring in tijd en ruimte kan u, mijn volk, verwijderd houden van mijn heerlijkheid, het is de Liefde die de afstanden overwint, Ik heb mácht bij u te zijn, omdat Mijn persoonlijkheid eenmaal is óndergegaan in de sámenkomst met u. Ik heb mijzelf uitgewist en Mij laten uitwerpen uit de aarde en uit de hemel, hangende tussen hemel en aarde, om zo te kunnen spreken tot elke samenkomst in Mijn

[110] Wellicht verwijst M hier naar dr. O. Noordmans.

Naam, waar ook en hoe ook gehouden: Zie hier ben Ik, in uw midden!" Ja, zijn liefde was volstrekt en zijn liefde doet hem nu alomtegenwoordig zijn, en "alles wat de Vader heeft is mijn" en "waar Ik ben daar zal ook mijn dienaar zijn".[111]
Maar zie, vrienden die dit leest, dan moet Jezus Christus ook waarlijk in het middelpunt staan, wil het een vergadering zijn waarin de persoonlijke ziel en de bovenpersoonlijke gemeenschap beide tot haar recht en tot haar vervulling komen. Dan moet…

Ja, dat hoort men zo vaak: dat Jezus Christus in het middelpunt staan moet, en dan bedoelt men dat wij Hem in het middelpunt moeten zetten. Nietwaar, wij "plaatsen Hem" in het midden, alsof Hij een ding ware, dat wij kunnen hanteren en op het voetstuk van ons betoog zetten. Men bedoelt het dan ook zo niet, men bedoelt in ons *spréken*, het spreken over, Jezus de voornaamste plaats moet hebben.
En dat is goed, als we nu maar niet denken dat waar dit geschiedt, Jezus, Hij-zelf, dáárom in het midden is. Het gevaar is juist groot dat het spreken over Hem zijn objectieve Naam, zijn Openbaring, zijn vrijmachtige Geest uitsluit of verduistert, belemmert.
Ons is opgelegd zo over Hem te spreken dat wij met ons woord ruimte maken, een *heilige leegte* scheppen, waarin Hij-zélf inkomen kan. De meeste prediking óver Hem hoort niet hoe Hij roept: "Ik ben er *zelf*", dat vergeten we, we spreken en schreeuwen en bazelen over Hem als over een Afwezige, een Heer die is weggereisd in een vergelegen land.[112]
Dit is niet op te merken bij deze of gene prediking, bij deze of gene kerk, denominatie, richting, dit is in meerdere of mindere mate ons aller doen, ons aller waan, ons aller ongeloof. En nooit is er een samenkomst van christenen waar volledig ruimte gelaten wordt aan Jezus Christus, om waarlijk in het midden te zijn. Daarom is er ook geen "christelijke" vergadering zonder bijsmaak, zonder teleurstelling, zonder vervreemding voor deze of gene die tot de gemeenschap uitging en geen gemeenschap vond. En dit alles, ondanks de zegen die er zeker ook gevonden wordt, telkens weer. Of liever, de zegen is er ondanks dit alles, want Jezus Christus komt zelf in het midden, ondanks de averechtse wijze waarop wij Hem met wóórden in "het middelpunt" willen "plaatsen". Ook waar de deuren gesloten zijn, komt Hij, als het Hem behaagt.[113]

Eén samenkomst is er, één heilige vergadering is er waar dit, het gevaar van onze woorden niet geldt, omdat Christus daar, buiten onze woorden óm, in het midden staat, aanwezig is: het Avondmaal. Daar zien wij pas ten volle dat er, na aftrek van onze woorden, álles overblijft, het wezenlijke zelf, dat zich in de tekenen van brood en wijn liefelijk aan ons opdringt. Het Sacrament is de herinnering daaraan dat het heil van God buiten ons bestaat, precies zó als de natuur buiten ons bestaat, om te aanschouwen en om te gebruiken, maar ten slotte om bewonderd, geprezen en bemind te worden: alles wat adem heeft love de Heer![114]

[111] Resp. Joh. 16: 15 en Joh. 12: 26.
[112] Naar Luk. 15: 13.
[113] Joh. 20: 19.
[114] Als lied 21 met een tekst van Ad den Besten, een bewerking van Psalm 146, terechtgekomen in het *Liedboek voor de Kerken* (1973).

Daarom zullen wij hier niet meer menen dat de belofte van Jezus pas in vervulling gaat, indien zekere menselijke voorwaarden vervuld zijn, als er een vrome schare is, als er helderheid van geloofsvoorstellingen is enzovoort. Deze rijke Christus regeert machtig, waar Hem ruimte gelaten wordt, waar het verlangen van in zichzelf verloren mensen groot geworden is, waar teruggeweken is de waan van ons degelijke geloofsbezit, waar de hardnekkigheid van onze harten gebogen werd en uit de diepte reikhalzend wordt uitgezien naar dat heel-Andere dat Jezus Christus door zijn zelfofferande verworven heeft: de vergevende nabijheid, de verborgen omgang, de voleinding van de gemeenschap, het verzoende leven. “Waar twee of drie vergaderd zijn in Mijn Naam, daar ben Ik in het midden van hen”.
Dit is meer dan een menselijke vergadering waarin het peil wel zinken moet, dit is meer dan een “christelijke” samenkomst waarin de christen altijd weer Christus in de weg treedt, dit is de gemeenschap van twee of drie die, onverhoopt, hoop hebben verkregen door Zijn Naam, door het Woord van de Vader in Hem en die bemerken, zie: zónder woorden, Hij is in het midden, ons ten goede, zie: Hij is in het midden, als wij nu eens radicaal onze handen thuishouden en ophouden Hem in het middelpunt te “plaatsen”, zie: Hij-zelf spreekt mij aan, vervult mij van de *vruchten* van zijn lijden, verenigt mij met alle aanzittenden in een gemeenschap van schuldenaren, verheft ons samen – tot zijn bondsvolk, zijn lieve gemeente, die met Hem lijdt en die met Hem verheerlijkt wordt in deze wereld en in de toekomende.
Zo zitte een ieder maar stil in zijn hoekje en lette op de anderen niet, zo zal hij nochtans met de andere begenadigde zondaren die daar zitten, verenigd zijn in één geest, één stilte, één liefde. Want waarlijk Hij, Hij-zelf is in het midden, en een ieder wordt pas recht zichzélf als hij in zichzelf zegt: Here Jezus, wat zijt Gij goed, en ik heb het niet geweten, want waarlijk gij zijt mét ons tot de voleinding van de wereld. Gij zijt ook met mij, heel persoonlijk, tot de voleinding van mijn arme leven dat vol heimwee hangt.